

До 90-річчя початку Першої світової війни

О.П. Реєнт (Київ), Б.М. Янишин (Київ)

**УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Перша світова війна стала своєрідним вододілом у розвитку людства: вона підсумувала "довге" ХІХ ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу протягом наступного століття. Масштаб війни 1914 - 1918 рр., величезні втрати, перш за все людські, внаслідок бойових дій, а також спричинені нею фундаментальні зрушення, зокрема активізація національних і соціальних рухів, революційні процеси, суттєві геополітичні зміни на карті Європи зумовили значний науковий інтерес до Великої війни відразу ж після її закінчення.

З огляду на загальні умови розвитку історіографічного процесу можна виокремити три етапи в дослідженні історії українських земель у контексті Першої світової війни. Це міжвоєнний період (1918 - 1939 рр.), період Другої світової війни і післявоєнний (1939 - 1991 рр.) та сучасний етап (з 1991 р.). Предметом нашого дослідження будуть, головним чином, праці українських авторів, однак при розгляді ключових проблем зазначеної теми, а також для визначення місця української історіографії у сучасних тенденціях дослідження цієї проблеми залучатимуться також праці західних і російських істориків.

1. Перша світова війна безпосередньо позначилася й на розвитку української історіографії зазначеної проблеми - події 1914 - 1918 рр. на українських землях значною мірою автономно досліджувалися Істориками в радянській і Західній Україні. В центрі наукових зацікавлень перших протягом 20-30-тих років ХХ ст. перебували революційні події 1917 - 1918 рр., зокрема захоплення влади більшовиками. Значну кількість матеріалів було опубліковано 1927 р. у зв'язку з відзначенням першого десятиріччя т. зв. жовтневої революції. Серед них праці М. Скрипника¹, Г. Ачканова², М. Бунегіна³, низка ювілейних збірників⁴. Здебільшого вони вирізняються тим, що їх автори брали участь у подіях, які описуються, слабкою джерельною базою (головним чином, це спогади самого автора), відсутністю наукового апарату, а також браком широких узагальнень. У цих працях виразно простежується класовий підхід до оцінки суспільно-політичних явищ, розгляд Великої війни 1914 - 1918 рр. виключно з перспективи революційних подій 1917 р., зокрема для обґрунтування їх закономірності, а також необхідності встановлення більшовицької влади в Україні. Протягом 1920-х - 1930-х рр. саме т. зв. Жовтнева революція, якій відводилася головна роль у зламі "старого" й творенні "нового" світу, посіла центральне місце в наукових пошуках українських радянських істориків, які часто ще недавно були її активними учасниками. Ця тенденція була властива не лише радянській, а й західній історіографії, що зумовлювало другорядність проблеми Першої світової війни як самостійного феномену для історичного аналізу. Брак уваги українських радянських істориків до воєнних подій 1914 - 1918 рр. також частково пояснюється основними напрямками в дослідженні цієї проблеми, які панували на той час у європейській історичній науці. Як російські радянські, так і західні історики концентрували свою увагу на питаннях військової Історії та зовнішньої політики, а саме: на пошукові головних винуватців війни (публікація так званих "кольорових книг", офіційних історій війни)⁵. Однак ця тематика не могла становити інтерес для українських радянських істориків як через її значну заідеологізованість, внаслідок чого офіційними центрами з розробки зазначених питань стали наукові установи Москви і Ленінграда, що перебували під безпосереднім контролем партійних органів, так і з огляду на відірваність від української дійсності. Водночас перші спроби дослідження соціальних аспектів війни на українських землях на початку 1920-тих рр. не дістали подальшого розвитку. Аналогічний брак

зацікавлення серед науковців питаннями Першої світової війни спостерігався й у тематично близькій до української, особливо щодо подій 1914 - 1918 рр., польській Історіографії. В ній у 20-х - 30-х рр. ХХ ст. виразно домінував так званий орієнтаційний напрямок, тобто досліджувалися різні суспільні та зовнішньополітичні орієнтації у польському суспільстві того часу⁶. Цей аспект підноситься і в працях українських авторів, щоправда, переважно західноукраїнських істориків, а також колишніх активних учасників подій 1914 - 1921 рр. В. Винниченко, зокрема, виокремлював політиків трьох орієнтацій: 1) ті, хто вірив, що перемога Росії змусить царат послабити національний гніт і наблизить свободу для народів; 2) ті, хто орієнтувався на Австро-Угорщину і Німеччину; 3) політики, які орієнтувалися на власні сили українства⁷. До останніх він не зовсім обґрунтовано відносив лише соціалістичні течії, хоч, як відомо, вони підтримували "свої" уряди. Аналогічні роздуми спостерігаємо у В. Липииського⁸ та ін. Більшість із них має мемуарний характер із доволі суб'єктивними оцінками.

Водночас чимало уваги українські радянські історики приділяли вивченню історії більшовицьких організацій та робітничого руху в Україні у період Першої світової війни. Публікаціям на цю тему, як і науковим дослідженням, також значною мірою були еластині зазначені вище недоліки. Так, у передмові до однієї з перших книг з цієї проблематики — праці М. Майорова "З історії революційної боротьби на Україні" (1922 р., доповнено й перевидано у 1928 р.) - зазначено, що ці нариси написав не "кабінетний учений з документів, видобутих з припалых пнлом архівів, але найактивніший учасник подій", на очах якого безпосередньо розгорталася "епопея боротьби українських робітничо-селянських мас за своє визволення, за свою радянську Республіку"⁹. Зазначені риси (напівмемуарний і публіцистичний характер, суб'єктивізм, панування класово-партійного підходу) спостерігались і в інших аналогічних публікаціях. М. Майоров, як один з членів Київської ради робітничих і солдатських депутатів, концентрує свою увагу в основному на історії київської більшовицької організації, боротьбі різних течій серед українських комуністів. Він наголошує на значному впливі війни на розвиток комуністичного руху на українських землях: "Війна завдала великої школи партії тим, що багато її робітників царська влада кинула у в'язницю, багато революційних робітників відіслано на фронт. Оцим саме організації і розгромлено. Війна перекурила погляди багатьох робітників підпільних організацій. їм здавалося, що ця війна - не звичайна собі війна, що вона має визвольний підклад - визволення народів від германського імперіалізму" ¹⁰. Тим самим автор - безпосередній учасник цих подій і один з керівників організації - визнає наявність і зростання на початку війни патріотичних почуттів не лише у "дрібноій міської буржуазії", а й серед українських більшовиків, що згодом так затято намагалися приховати або заперечити радянські історики. Заслужовують на увагу наведені М. Майоровим дані щодо чисельності більшовицьких організацій у Києві (всього лише 2-3 сотні членів)¹¹, а також відсутність будь-якого зв'язку із селянами та солдатами (як пояснює автор, "за тих часів аж ніяк не можна було провадити хоч яку роботу серед військових", але не конкретизує чому). Це дає нам уявлення про реальну силу і вплив більшовицького руху в Україні протягом 1914 - 1917 рр.

Чимало нарисів старих більшовиків такого типу було опубліковано в "Літописі революції" (видавався з 1922 р.), з 1921 р. при ЦК КП(б)У і губкомах навіть було створено постійні комісії з історії революції і партії (істпарті)¹². Серію статей з історії більшовицьких організацій різних регіонів України видано до 10-річчя Жовтневої революції у 1927 р. Так, Г. Кофф дослідив соціал-демократичну організацію в Одесі у 1914 - 1917 рр., Т. Харечко проаналізував ситуацію в Донбасі напередодні лютневих подій 1917 р., а В. Щербаков розповів про розвиток більшовицького руху в Чернігові у 1914 - 1917 рр.¹³ Кілька розвідок було присвячено історії київської організації РСДРП(б) під час Великої війни¹⁴, а також доповнено й перевидано згадану вище книгу М. Майорова. Тоді ж відомий діяч КПУ М. Попов зробив спробу дати загальну характеристику стану більшовицьких організацій в Україні у зазначений часовий відтинок¹⁵.

Водночас у 1920-х - на початку 1930-х рр. з'явилося кілька праць з історії робітничого та селянського рухів в Україні (деякі аспекти робітничого і профспілкового рухів розглядалися і в зазначених вище дослідженнях з історії більшовицьких організацій). Це, перш за все, студії І. Шингарьова, Б. Колесникова, Ю. Чеботарьова, Е. Коган¹⁶. Однак таких праць було мало, і слід визнати, що проблеми історії економіки (наслідків державного втручання в соціально-економічну сферу), внутрішньополітичної ситуації, соціальної боротьби були висвітлені в той час недостатньо¹⁷.

Щоправда, у 20-х рр. ХХ ст. українські радянські історики вивчали не лише історію більшовицьких організацій та соціальних рухів періоду світової війни. Завдяки запровадженню непу і частковій лібералізації політичного режиму, послабленню ідеологічного тиску, українізації, вони змогли звернутися й до проблем політичної історії, духовного життя, російського окупаційного режиму в Галичині. Цим питанням присвячено низку публікацій у науковому двомісячнику українознавства "Україна". С Єфремов дослідив історію так званої "Галицької Руїни" 1914 - 1915 рр., розглянувши її крізь призму жандармських документів¹⁸. Він наголосив на тому, що знищення "Українського П'ємонт" в Галичині російський уряд розглядав як найефективніший засіб для боротьби зі зростанням української національної свідомості всередині самої Російської імперії (зазначимо, що ця теза ще раніше була окреслена в публіцистиці). С Єфремов одним з перших звернув увагу на проблему галицьких біженців, виокремивши серед них кілька груп: власне біженців, виселенців та "зложників". Така типологія прижилася в літературі й використовується сучасними дослідниками згаданих процесів. Відмічаючи окупаційний характер російського режиму в Галичині, автор підсумовує: "Початком загину російського самодержав'я була, таким чином, галицька політика 1914 - 1915 рр., і Галичина зробилася могилою для самодержав'я та його прихильників"¹⁹. Тим самим він справедливо акцентував на тісному органічному зв'язку між воєнними та революційними подіями, що було загалом характерним для українських радянських і західноукраїнських істориків 20-х років і дещо заретушовано згодом.

Одним з аспектів російської окупаційної політики в Галичині у 1914 - 1915 рр. було церковне питання, зокрема врегулювання стосунків православної та греко-католицької конфесій. Цій проблемі присвятив свою статтю М. Корнилович²⁰. У ній він показав незгоди та суперечності в справі навернення галицьких уніатів на православ'я між російською адміністрацією на чолі з генерал-губернатором Г. Бобринським та керівництвом російської православної церкви (обер-прокурором Священного Синоду В. Саблером та "опікуном" православних у Галичині архієпископом Євлогієм). Автор, посиляючись на опубліковану ним експертну записку професора П. Жуковича, одним з перших наголосив на відносно незначній кількості уніатських парафій, які перейшли у православ'я (близько 5%, за іншими даними - близько 10%). До того ж, "незначні результати "воссоєдинительного" руху були тим більш симптоматичні, що православне духовництво, за наказом архієпископа Євлогія, не переслідувалолюбих народові форм місцевої церковної обрядності, до якої нарід привик, і що православна церква користувалася в зносинах з народом його рідною мовою"²¹. Однак М. Корнилович не проаналізував динаміку переходу греко-католицьких парафій на православ'я, пік якого припадав саме на весну 1915 р. Це дало б можливість проілюструвати наслідки й тенденції зазначеної ним зміни зимою 1915 р. конфесійної політики російської адміністрації в Галичині, очолюваної Г. Бобринським, який "лише спочатку давав ознаки об'єктивності", а потім "пом'якшав" до православ'я, дозволив призначити у "вільні" парафії православних священників з передачею церкви навіть без згоди більшості населення, усунувши багатьох греко-католицьких священників.

Проаналізувавши антивоєнні прокламації часів Першої світової війни на території України, О. Гермайзе робив висновок про стихійне й повільне наростання антивоєнних настроїв у суспільстві²². На підставі аналітичної записки жан-

дармського полковника він також стверджував, що влада побоювалася ліберально-конституційного руху, який пустив міцне організаційне коріння в таких об'єднаннях, як Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст. Автор, однак, не акцентує, що це свідчило про неоднозначність у підході російського уряду до активізації громадської активності у зв'язку з початком воєнних дій, виявом чого стало його намагання максимально контролювати навіть такі процеси, як допомога фронтовикам, біженцям, цивільному населенню.

Із закінченням періоду тимчасової лібералізації режиму на початку 1930-х років у СРСР, а відповідно і в радянській Україні значно зріс ідеологічний тиск на соціогуманітарні науки, посилювалося втручання партійного керівництва у визначення не лише напрямів історичних досліджень, а й їх основних "результатів". У той час було розгорнуто історичну школу академіка М. Покровського, який, виходячи зі своєї теорії "торгівельного капіталізму", вважав царську Росію одним з головних призвідників війни²³. Невдовзі це позначилося й на дослідженні інших аспектів історії Першої світової війни, які відтоді висвітлювалися обов'язково згідно з основними тезами сталінського "Короткого курсу Історії ВКП(б)" (Москва, 1938). Так, імперіалізм розглядався як остання передреволюційна стадія загниваючого капіталізму, наголошувалося на неминучості Першої світової війни, яку тісно прив'язували до революційних подій 1917 р. Водночас зусилля істориків спрямовувалися на виведення Росії з числа основних винуватців війни, задля чого наголошувалося на провідній ролі в її розв'язанні німецько-англійського протистояння, тоді як Росія характеризувалася як "напівколонія" Франції, Англії і Бельгії. Перебіг воєнних подій було представлено як суцільні поразки через брак зброї та зраду міністрів. Після публікації зазначених положень робота істориків фактично зводилася до їх обґрунтування й розвитку²⁴. Протягом 1930-х - 1940-х років по суті не розроблялася навіть історія більшовицьких організацій на території України²⁵, а на початку 1933 р. було закрито журнал "Літопис революції" (ще раніше - журнал "Україна" та ін.). У радянській історичній науці, зокрема і в українській, запанували догматизм, схематизм, суб'єктивістська вседозволеність і прямий диктат Сталіна, що неминуче призвело до її ізоляції, відірваності її розвитку від еволюції європейської та світової історіографії, до законсервованості в колі проблем 1930-х років, суттєвого методологічного відставання.

Паралельно з українськими радянськими істориками питаннями історії українських земель у Першій світовій війні займалися й західноукраїнські дослідники, які розглядали події 1914 - 1918 рр. крізь призму боротьби українців за державну незалежність і соборність.

Як і в радянській Україні, багато істориків Західної України були учасниками або очевидцями недавніх подій, а тому їх працям також властиві певна мемуарність, суб'єктивізм, часом емоційність. Як доволі влучно зауважили К. Кондратюк і В. Мандзяк, "більш за втрачену самостійність, за невикористані державотворчі можливості до краю загострив українські національні почуття. Відтак переважна більшість західноукраїнських істориків та публіцистів міжвоєнного періоду належали до державницького напрямку в історіографії, хоч у своїх суспільно-політичних поглядах значно різнилися. Звідти впливала така ментальна риса, як надмірна ідеологізація діяльності історика, тісне переплетення історіографії з різними напрямками суспільно-політичної думки"²⁶. Цю тенденцію скріплювало також і те, що багато істориків були водночас і політичними діячами, що, безумовно, впливало на вибір ними як самої тематики досліджень, так і, власне, підходів до її розкриття. Тому, звертаючись у своїх працях до історії українського відродження в "підавстрійській" Галичині, вони часто "прагнули насамперед виховати у "правильному" ключі молоде покоління (як К. Левицький) або показати хід історичного процесу з точки зору близької для себе ідеології (як М. Стахів) я. Водночас, на відміну від українських радянських істориків, вони не були обмежені у виборі як проблематики, так і методології досліджень. Відповідно до розвитку тогочасної історичної науки, більшість праць західноукраїнських авторів були написані з методологічних позицій позитивізму.

Однією з перших праць більше наукового, ніж публіцистичного рівня, була монографія І. Крип'якевича (під псевдонімом І. Петрович²⁸) "Галичина під час російської- окупації. Серпень 1914 - червень 1915", написана ще під час війни²⁹. Базуючись на опублікованому на той час джерельному матеріалі, переважно періодиці, автор дав доволі глибокий аналіз різних векторів діяльності російської адміністрації на західноукраїнських землях у зазначений період: адміністративно-політичного, економічного, конфесійного, мовно-шкільного, допомоги цивільному населенню, що й визначає її комплексний характер. Перш за все, заслуговує на увагу концептуальний підхід автора до відбору й викладу матеріалу в книзі, зокрема, як зазначено у "Вступному слові", "пропущено в ній зовсім воєнні події ..., а зібрано тільки те, що відноситься до цивільної діяльності російських властей, до економічного і культурного життя населення"³⁰. Таким чином, уже тоді І. Крип'якевич свідомо зробив основний наголос не на стратегічних планах і тактико-оперативних діях армій, а саме на дослідженні різних сторін функціонування суспільства у війні, що значно важливіше. Цей підхід став характерним для автора й при дослідженні ним інших періодів історії України, однак щодо Першої світової війни він не знайшов належного розвитку в наступних працях інших дослідників, головним чином внаслідок обірвання західноукраїнської історіографічної традиції після Другої світової війни. Тільки сьогодні ми знову повертаємося до цієї проблематики в основному під впливом західної соціальної історії, не актуалізуючи власний забутий історіографічний досвід.

Звернення до аналізу суспільного життя продиктувало І. Крип'якевичу також необхідність його розгляду у ширшому світоглядно-цивілізаційному контексті. У зв'язку з цим він наголошує як концептуальний момент те, що влада "перейшла не тільки в руки іншої держави, але й під управу людей з Іншим політичним світоглядом, з іншими громадянськими ідеалами, з іншою культурою"³¹.

Як уже зазначалося вище, крім адміністративно-економічних аспектів діяльності російської адміністрації, значну увагу автор приділяє конфесійній політиці як одній з ключових у тогочасній Галичині. Реальною причиною вислання митрополита А. Шептицького він вважав сплановану спробу послабити вплив греко-католицької церкви серед галичан, а заяви та звернення митрополита використано лише як привід для цього. Однак особливий науковий інтерес викликає проведений І. Крип'якевичем аналіз складних, а часто й конфліктних стосунків російської цивільної влади з церковною православною ієрархією та місцевими москвофілами (щодо останніх це особливо виразно простежується на відносинах різних друкованих органів). Їх пік, що підтверджується й іншими матеріалами, припав на зиму 1915 р., коли "прийшло до такого напруження, що голова "Русского Народного Совета" В. Дудикевич не міг бути на новий рік у палаті генерал-губернатора"³².

У середині 1920-х років вийшла друком ціла серія аналітичних праць К. Левицького, в яких детально розглянуто історію українського національного руху та політичної думки в Галичині від його зародження й до визвольних змагань 1917 - 1921 рр.³³. Написані переважно на основі власних споминів, а також з використанням наявної літератури та матеріалів періодики і листування, вони мають характер подієвого історіописання і ще й сьогодні залишаються найбільш доступним базовим компендіумом фактографічного матеріалу з історії Галичини другої половини ХІХ - початку ХХ ст. До заслуг автора, безперечно, належить проведена ним періодизація історичного процесу. Так, виклад історії західноукраїнських земель під час Першої світової війни він завершує підписанням Брестського миру, поділивши цей проміжок часу на 8 періодів. У зв'язку з цим він зазначає: "Кінчу [книгу. - *Лем.*] договором миру, укладеним у Бересті 9 лютого 1918 р., бо цим міжнародним актом перейшла українська нація у великий період історії: формації української нації..., історія визвольних змагань галицьких українців у цьому часі перестала бути окремим відтинком з широкого фронту життя українського народу, а стала вже нерозлучною частиною нового життя всеї української нації"³⁴.

Така періодизація, в основі якої лежали як формальна ознака, так і внутрішня логіка розвитку українського руху, на жаль, не дістала свого продовження в українській історіографії, представники якої в наступні десятиліття виклад подій Першої світової війни на українських землях необгрунтовано завершували лютим 1917 р., некритично повторюючи схеми й концепції російських радянських дослідників стосовно українського історичного досвіду.

Як і радянські історики того часу, К. Левицький розглядає війну в тісному зв'язку з революційними трансформаціями: однією з цілей революції 1917 р., на його думку, було "покінчити війну невдач та дійти чим скоріш до закінчення війни", внаслідок чого її підтримало військо, яке "дало той головний підпал, що не дався легко загасити якимись реформами чи їх приреченнями"³⁵. Щоправда, автор акцентує більше на національному, ніж соціальному її аспекті. Логічним завершенням запропонованого К. Левицьким бачення місця воєнних подій 1914 - 1918 рр. в українській історії став його висновок про те, що "світова війна перервала органічний процес відродження української нації, що клав основи наших визвольних змагань, та перенесла цей процес на шлях війни, щоб у війні добувати відразу висліді тих визвольних змагань, що досі відживали в ідеології українського народу..."³⁶. Цей висновок К. Левицького не втратив своєї актуальності ще й сьогодні і вимагає певного осмислення з перспективи сучасних методологічних підходів у більш широкому контексті Центрально-Східної Європи.

Чимало цінної інформації, особливо щодо соціальних аспектів перебігу воєнних дій на українських землях, містять праці Д. Дорошенка, в основі яких також значною мірою лежать спогади самого автора. Багато уваги в них приділено проблемі біженців, що частково пояснюється причетністю Д. Дорошенка до організації допомоги цій верстві воєнного соціуму. З цього приводу він писав, що "уряд був безпорадний супроти стихійних розмірів нещастя, ним же самим викликаного", і наголошував на тій ролі, яку відіграли у вирішенні цієї проблеми міський та земський союзи³⁷.

"Мої спомини про недавнє минуле" Д. Дорошенка, опубліковані у Львові 1923 р., стали основою й вихідним пунктом для багатьох дослідників, у тому числі й сучасних, російської окупаційної політики в Галичині у 1914 - 1917 рр. Перебуваючи на посаді комісара Тимчасового уряду в Галичині й Буковині, він мав доступ до документів, у тому числі й таємних, архіву галицького військового генерал-губернаторства. Тому саме Д. Дорошенко ввів у науковий обіг багато важливих фактів, а дані ним характеристики та зроблені висновки відзначаються ґрунтовністю й базуються на аналізі різнопланової джерельної бази. Так, на його думку, "режим другої окупації був значно м'якший. Це була сувора окупаційна влада, але не було вже тенденції неодмінно лізти в душу завойованого населення, переслідувати його віру, його мову"³⁸. Ознайомлення з документами архіву зумовили зміну оцінки Д. Дорошенком постаті Генерал-губернатора Г. Бобринського, який здався йому "особисто порядною людиною", яка все ж не змогла надати вірного напрямку російській політиці в Галичині³⁹.

Водночас поряд з важливою інформацією деякі наступні дослідники, мабуть, саме з книги Д. Дорошенка запозичили й низку неточностей, характерних загально для праць напівмемуарного типу⁴⁰. Це, зокрема, величання Генерал-губернатора Георгія Бобринського Олексієм, а також твердження про те, що кампанію з навернення галичан у православ'я очолював "архієпископ волинський Антоній Храповицький" (як відомо, Антоній Храповицький на той час був харківським архієпископом, а опікуном православ'я у Галичині Св. Синод призначив архієпископа волинського Євлогія)⁴¹.

Особливе місце в західноукраїнській історіографії міжвоєнного періоду займає фундаментальне дослідження О. Думіна, присвячене історії Легіону українських січових стрільців (УСС)⁴². На відміну від радянських істориків, які основну увагу приділяли вивченню війни на макрорівні (маси, класи, армії), він чимало місця відвів розглядові психології січового стрільця, його побуту, духовній творчості (феномену стрілецької пісні, малюнка та ін.), представивши все це у широкому часовому й просторовому контексті.

Розвинувши висловлені ще О. Назаруком спостереження, О. Думін робить такий висновок: "У війні вояк-людина перероджується ... У способі думання, поведінці, розумінні своєї гідності, розумінні своїх прав і обов'язків почали УСС, саме під впливом війни, витворювати новий тип українця, відмінний від тяжкого, спокійного, трохи вайлуватого, залюлюканого й нерішучого типу "руснака"..."⁴³. Намагання автора більш глибоко зрозуміти і розкрити психологічні зміни в людині на війні стали фактично однією з перших спроб в українській історіографії застосування підходів психології до дослідження воєнних подій. Аналіз О. Думіним побуту стрільців (у тому числі й фронтового), їх щоденного життя, духовної творчості (пісень, гумору, фотографії, карикатури) по суті заклали основи для української військово-історичної антропології. Однак внаслідок, насамперед, приєднання західноукраїнських земель до УРСР проблематика і методологія досліджень були уніфіковані та редуковані.

Окремим напрямом досліджень західноукраїнських авторів стала діяльність Союзу визволення України (СВУ), особливо його національно-освідомча та культурно-просвітня робота в таборах військовополонених українців в Австро-Угорщині та Німеччині. Фундаментальну тритомну працю, присвячену цій проблемі, почав писати О. Терлецький, але опублікував лише перший том про українську громаду в Раштаті⁴⁴.

Загальний напрям західноукраїнської історіографії Першої світової війни на українських землях у міжвоєнний період, безперечно, визначався представниками саме проукраїнської течії⁴⁵, щоправда, було кілька публікацій московістських істориків. Метою останніх було насамперед якнайповніше показати австрійські переслідування галицьких українців на початку війни, для чого спеціально було створено так званий Талергофський комітет. Результатом його діяльності стала публікація 4 випусків "Талергофского альманаха. Пропамятної книги австрійських жестокостей, изуверств и насильий над карпато-русским народом во время всемирной войны 1914 - 1917 гг.". Вже сама процитована назва свідчить про загальний напрям і тон вміщених у збірниках матеріалів. Надмірною публіцистичною емоційністю відзначаються і вступні статті до 1 та 4 випусків альманаху, в яких Австро-Угорщина традиційно характеризується як "дряхлая тюрьма народов", а представники проукраїнських політичних сил звинувачуються у "надругательствах" і "кознях" над власним народом⁴⁶. Альманах не був науковим дослідженням, однак його цінність визначається в основному зібраними й опублікованими в ньому спогадами талергофців. Це дає змогу характеризувати альманах як явище, що мало певний вплив на розвиток історіографічного процесу на західноукраїнських землях.

У 1920-х - 1930-х рр. ґрунтовно проаналізовано й вивчено безпосередній перебіг бойових дій під час різноманітних воєнних кампаній, значна частина яких відбувалася саме на українських теренах. Щоправда, головна заслуга у вивченні цих питань належить не українським, а німецьким, австрійським і російським радянським історикам, які сформували відповідні військово-історичні школи⁴⁷.

Як зазначалося вище, з приєднанням західноукраїнських земель до УРСР значною мірою було подолано роздвоєність українського історіографічного процесу, що загалом призвело як до звуження його тематики, так і до обмеження заданим наперед єдиним методологічним підходом. Внаслідок цього багато аспектів Першої світової війни, порушених західноукраїнськими авторами, використаних ними підходів (акцентування уваги на соціальних проблемах "людей у війні", їх психологічного стану, щоденного побуту та ін.), так і не були розвинені, і лише тепер, більш як через 50 років, українські історики звертаються до розгляду цих питань, повертаючи до активного наукового життя праці своїх попередників.

2. У післявоєнні роки представники української радянської історіографії висвітлювали події Першої світової війни у контексті загального радянського історичного дискурсу цієї проблеми. Останній у другій половині 1940-х - на початку 1950-х років визначався згаданими вище тезами Й. Сталіна. Всупереч

М. Покровському, в опублікованих працях певною мірою ідеалізувалася зовнішня політика Російської Імперії як визволительки слов'янських народів, разом з тим дії західноєвропейських держав трактувалися як імперські, експансіоністські. На відміну від дискурсу 20-х -30-х років, увага акцентувалася на успіхах російської армії у 1914 - 1918 рр. навіть там, де вони були більш як скромні. Водночас недооцінювалися успіхи союзників⁴⁸. Виклад історичного процесу й надалі був деперсоніфікований, а його головними героями залишалися "народні маси", "класи", "держави". Як і в попередній період, радянські історики розглядали Першу світову війну як переддень майбутніх революційних подій⁴⁹. Ситуація поволі почала виправлятися після XX з'їзду КПРС, але надмірна ідеологізація історичної науки під час "холодної війни" не дала розвинути цим тенденціям. В умовах тоталітарного суспільства, в якому контроль влади охопив усі сфери соціальної життєдіяльності, розвиток науки, а особливо її суспільствознавчої сфери, коригувався, а то й безпосередньо залежав від політико-ідеологічної атмосфери в країні.

Як і в попередній період, увага дослідників була насамперед звернена на розкриття діяльності більшовицьких організацій на українських землях під час Першої світової війни, що стало предметом цілої "історико-партійної науки". Основний масив літератури з цієї теми становлять статті в журналах та збірниках і спеціальні розділи багатьох загальних праць⁵⁰, в яких висвітлюються такі її аспекти, як боротьба більшовиків за вплив серед солдатів⁵¹, їх видавнича діяльність⁵² та роль у "демократичних перетвореннях" у лютому 1917 р. в Україні⁵³, проблеми організаційного розвитку у вказаний період⁵¹. Дискусії точилися, головним чином, навколо питань щодо кількості *тл* класифікації більшовицьких організацій України напередодні Лютневої революції, кількості їх членів, форм агітаційно-пропагандистської роботи, зокрема щодо числа виданих і розповсюджених листівок, впливу більшовиків серед селянських мас. У цьому контексті доволі критично було сприйнято чи не єдину монографію, присвячену діяльності більшовиків на українських землях під час Першої світової війни (автор - М. Сидорчук)⁵⁵. Як зазначив у своїй рецензії один з провідних радянських фахівців з цієї проблематики П. Шморгун, "М. Сидорчуку не вдалося належним чином аргументувати свої висновки. Його книга містить безпідставні перебільшення, в ній часто бажане видається за дійсне, особливо там, де йдеться про підрахунки кількості й оцінки напряму соціально-демократичних організацій та їх листівок"⁵⁶. Причину цього П. Шморгун вбачав насамперед у некритичному ставленні до мемуарних джерел, дані з яких не були перевірені архівними документами, інформацією з інших джерел. Він також вказав і на певні методологічні недоліки проведеного дослідження, зокрема зарахування до більшовицьких усіх "соціалістичних" (у тому числі есерівських і меншовицьких) організацій. Як видно з опублікованих згодом праць М. Сидорчука, він врахував зроблені йому зауваження, зокрема щодо кількості більшовицьких організацій та виданих ними листівок⁵⁷.

Своєрідним підсумком у розробці "історико-партійної" тематики на регіональному рівні стала публікація нарисів історії обласних та Київської обласної і міської організацій КПУ (25 книг). Після узгодження базисних концептуальних підходів до проведення статистичних досліджень (зокрема визначення сутнісних характеристик "більшовицьких організацій") більшість дослідників погодилися з тим, що під час Першої світової війни вони існували у більш ніж 50 населених пунктах України, а кількість їх членів сягала близько 2 тис. осіб⁵⁸.

Суттєвим недоліком згаданих праць, на нашу думку, є те, що, прагнучи в найдрібніших деталях розглянути історію більшовицького руху на українських землях у 1914 - 1917 рр., наприклад, поштучно перелічити видані більшовиками листівки, радянські дослідники не давали ґрунтовної відповіді на інше, більш важливе питання - впливу більшовиків серед різних груп населення, а повторювали тут офіційні кліше. Частково це пояснювалося браком достатньо репрезентативної Інформації. Водночас, сконцентрувавши увагу, головню, на більшовиць-

ких організаціях, "Історико-партійна" наука не проаналізувала належним чином діяльність інших політичних напрямів та груп⁵⁹.

З історією більшовицьких організацій у працях радянських істориків тісно пов'язана проблема робітничих і селянських рухів під час Першої світової війни⁶⁰. Про значне зацікавлення нею свідчило видання протягом короткого проміжку часу відразу кількох тематично і структурно подібних монографій⁶¹.

Й. Щербина в книзі "Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914 - 1917 рр." наголосив на негативному впливі культу особи Сталіна на розвиток історіографії загалом і зазначеного питання зокрема. На думку автора, історіографію того періоду характеризував догматизм і суб'єктивізм, затушовування труднощів в еволюції робітничого руху, а зроблені авторами висновки не впливали з аналізу документів.

Й. Щербина став одним із перших, хто проаналізував вплив на еволюцію робітничого руху змін у складі промислових робітників внаслідок воєнних дій: було мобілізовано близько 40%, а на їх місце прийшли селяни, ремісники, жінки, підлітки, військовополонені, біженці, навіть представники дрібної та середньої буржуазії⁶².

На основі аналізу широкого джерельного матеріалу Й. Щербина робить висновки, що "взагалі війна дещо загальмувала робітничий рух", і окреслює це явище терміном "затримка робітничого руху"⁶³. Його хронологічні межі дослідник визначив з серпня 1914 по вересень 1915 рр. Зазначаючи епізодичність і поодинокість антивоєнних виступів робітників на початку Першої світової війни, автор все ж не визнає зростання патріотичних почуттів у їх середовищі, стверджуючи слідом за В. Леніним, що "робітничий клас не піддався шовіністичному чаду". Такий підхід до даного питання видається занадто категоричним і недостатньо обґрунтованим, а певною мірою й нелогічним щодо викладеного автором матеріалу та його попередніх висновків.

Серед факторів, які вплинули на активізацію робітничого руху з осені 1915 р., Й. Щербина називає мілітаризацію економіки, погіршення умов праці робітників і зменшення реальної заробітної плати, а також поразки армії на фронті та затяжний характер війни⁶⁴.

Монографія Й. Щербини, написана на багатому джерельному матеріалі, містить чимало цінної інформації, статистичних зведень та ґрунтовних висновків, тому, безперечно, вона стала явищем української радянської історіографії, залишаючись і сьогодні одним із базових досліджень при розгляді даної проблематики.

У монографії О. Кошика "Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции"⁶⁵ не наведено концептуальних застережень та якихось принципових заперечень до висновків, зроблених Й. Щербиною. Протягом 1960-х - 1970-х рр. було опубліковано ще цілу низку статей, в яких розглядалися різні аспекти історії робітничого руху в Україні в роки Першої світової війни: регіональний⁶⁶, ставлення до війни⁶⁷, страйковий рух, історико-соціологічний, статистичний⁶⁸, роль більшовицьких організацій у розгортанні антивоєнного та революційного руху, профспілок⁶⁹.

Широкий і загалом позитивний відгук в українських наукових колах отримала монографія російського дослідника Ю. Кир'янова, присвячена робітничому рухові південноукраїнських земель протягом 1914 - лютого 1917 рр.⁷⁰ Щоправда, Ф. Лось і Й. Щербина, відзначаючи позитивні сторони цієї праці (ґрунтовний аналіз соціального складу робітників та його зміни в роки війни, становища промисловості, діяльності легальних робітничих організацій), також зазначили її недоліки. Автор, зокрема, не розтлумачив своє розуміння використаного ним терміна "Юг России", тоді як, на думку українських істориків, "вивчати історію робітничого руху за окремими промисловими регіонами необхідно з урахуванням території національних республік". Вони також не погоджувалися з твердженням Ю. Кир'янова, нібито "на початку війни пролетаріат Росії був охоплений могутнім потоком націоналізму та шовінізму", і тому вважали, що автор примен-

шив розмах робітничого антивоєнного руху на початку війни (не зарахувавши до нього виступів мобілізованих у липні 1914 р.)⁷¹.

Питання зростання патріотизму серед робітників та виступів мобілізованих на початку світової війни ще неодноразово порушувалися в працях радянських, а згодом і сучасних істориків. Спробу виражено підійти до його розв'язання все ще в межах радянського історичного дискурсу зробив О. Комаренко. Він, зокрема, зазначив, що "еволюція ставлення робітничого класу України до війни була складною і неоднозначною", а зростання антивоєнних революційних настроїв серед робітників не було прямолінійним процесом⁷². Як стверджує О. Комаренко, піднесення патріотичних настроїв серед робітників на початку війни було таким, що навіть "називати себе "пораженцем" ніхто не ризикував, щоб не бути ... побитим самими робітниками"⁷³. Щоправда, автор вважає це "парадоксальним явищем", не пояснюючи, в чому ця парадоксальність полягала. Навіть серед більшовиків у ставленні до війни було багато вагань і суперечок, що частково пояснювалося порушенням зв'язку з центральним проводом партії. Лише під впливом загострення суспільної кризи робітники у 1916 р. одностайно вимагали негайного припинення війни.

Значну увагу радянські дослідники приділяли селянському рухові на українських землях під час Великої війни 1914 - 1918 рр., хоча здебільшого в руслі вивчення історії робітничого класу. Відповідні матеріали були обов'язково присутні у вищезазначених монографіях, а також у численних статтях з різних аспектів цієї проблеми⁷⁴. Предметом гострих дискусій у галузі методики вивчення селянського руху стало питання про визначення числового показника "масового селянського виступу", оскільки він безпосередньо впливав на статистичні підрахунки кількості селянських виступів. З цього питання в радянській історіографії точилася дискусія між російською та українською школами: перша (М. Дружинін) приймала показник в 10 і більше селян, тоді як українські історики (М. Лещенко та ін.) - від 15 селян, а виступи з 3 - 14 учасниками вони оцінювали як "групові". В. Шевченко слушно зауважив, що характерним явищем для російських дослідників аграрної Історії була недооцінка таких виступів, як підпали, відмова від виконання робіт, колективні скарги, потрави, що негативно впливало на стан дослідження селянського руху в тих регіонах, де переважали невеликі населені пункти, особливо у дрібномаєтковому регіоні Лівобережної України⁷⁵. Звідси її відмінності в кількісних характеристиках селянського руху в Україні в працях різних дослідників.

Українські дослідники часто завищували показники розмаху селянського руху під час війни. Сумнівними, на думку В. Шевченка, є дані, наведені Л. Дороховою у статті "Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни", особливо щодо участі в ньому 180 тис. чоловік⁷⁶.

Слід зауважити, що на відміну від селянського, для характеристики розмаху робітничого руху під час війни враховувалися всі виступи (навіть такі, де було всього 4 учасники), причому не поділяючи їх на "масові", "групові" чи "індивідуальні". Таким чином, демонструвалася провідна роль керованого більшовиками робітничого класу у веденні соціальної боротьби на українських землях.

У згаданих працях також традиційно обґрунтовувалося погіршення матеріального стану селянства, скорочення посівних площ, брак робочих рук, копей, негативний вплив реквізицій та ін.

З дослідженням робітничого і селянського руху безпосередньо пов'язане вивчення економічного розвитку українських земель під час Першої світової війни, однак часто воно здійснювалося лише для змалювання загального тла, контексту соціальних рухів. Грунтовних студій, присвячених аналізу окремих проблем еволюції економіки в Україні в 1914 - 1918 рр., було обмаль. Домінували, як правило, праці регіонального характеру⁷⁷ або ж а історії окремих заводів і фабрик. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювались у загальних працях з історії російської воєнної економіки 1914 - 1917 рр.⁷⁸ Так, Г. Шигалін, розглядаючи питання подальшої долі евакуйованих з територій Польщі і Прибалтики

підприємств (близько 680), зазначив, що майже кожне п'яте з них (18%) опинилося на українських землях⁷⁹. Однак окреслена таким чином цікава проблема не отримала свого подальшого ґрунтовного й різнобічного вивчення, зокрема щодо впливу цих підприємств на розвиток промисловості в Україні.

Економічні процеси досліджувалися радянськими Істориками з погляду домінуючої тоді концепції державно-монополістичного капіталізму (ДМК): брак сировини, робочої сили і продовольства призвів до прямого державного втручання в господарське життя й спроб державного регулювання процесу суспільного виробництва і розподілу⁸⁰. Водночас підкреслювалася, хоч і не завжди переконливо, відмінність між ДМК і системою, запровадженою недовзі радянською владою.

Визначалися загальні закономірності впливу світової війни на економіку різних країн, у тому числі й українських земель: порушення усталених пропорцій та функціональних зв'язків у господарському організмі, труднощі з робочою силою і транспортом, розірвання численних зв'язків міжнародного обміну⁸¹. Збій у роботі господарського механізму внаслідок війни призвів також до різкого загострення продовольчого становища, у тому числі й в Україні, яка ще недавно вважалася "житницею Європи". Аналізові цього феномена присвячено чимало студій радянських дослідників, які наводять такі його причини, як вкрай погана робота залізниць, порушення зв'язків між містом і селом, незадовільна ринкова кон'юнктура⁸². Однак абсолютизація ними розмаху продовольчої кризи і оцінка її стану на початок 1917 р. як катастрофи видаються перебільшеними.

Один із шляхів зменшення соціальної напруги уряд вбачав у так званій кампанії по боротьбі з "німецьким засиллям". Відповідні заходи вживались як у торгівлі й промисловості, так і в землеволодінні, причому в кожній з цих сфер вони значно розрізнялися і за цілями, і за методами⁸³. Здійснені заходи безпосереднім чином вплинули на економічний розвиток українських земель (особливо Волині та південних регіонів), але належного відображення в працях українських радянських істориків ця їх специфіка не знайшла.

На відміну від попереднього періоду більшу увагу дослідники звернули на дипломатичний та зовнішньополітичний аспект українського питання в роки Першої світової війни, розглянувши в низці публікацій формування німецьких та австро-угорських планів щодо українських земель. І. Кулінич, зокрема, стверджував, що захоплення українських земель почалося ще задовго до війни через економічну експансію на ці терени⁸⁴. Улюбленою темою радянських істориків стали діяльність і плани пангерманців стосовно післявоєнного устрою Східної Європи та місця в них України. Щоправда, вони розрізняли вплив ліберального та пангерманського напрямів на визначення основних тенденцій німецької східної політики. Так, І. Теодорович зазначав, що у 1914 - 1915 рр. німецькі правлячі кола явно схилилися до здійснення програми "ліберальної" течії ідеологів німецького імперіалізму, а урядова програма анексії на Сході виходила з двох можливих рішень - "малого" (за умови сепаратного миру з Росією) та "великого" (при укладенні миру з Англією і Францією)⁸⁵. Саме за останнім передбачалося розчленування Росії і створення на її території окраїнних держав, у тому числі й України, під протекторатом Німеччини. З липня 1917 р., після звільнення з посади канцлера Бетман-Гольвега, в урядовій політиці запанував курс на виконання програми пангерманців. Однак згодом у наступних дослідженнях ця різниця в підходах вищеназваних програм більш глибоко не розглядалася і всю увагу було звернено лише на ворожі до Росії меморандуми і плани пангерманців. Разом з тим майже не акцентувалась увага на російських планах анексії під час Першої світової війни, хоч аналогічних меморандумів та заяв також не бракувало.

Як складова частина політики європейських держав розглядалася радянськими істориками й діяльність українських громадсько-політичних структур, представників яких характеризували виключно як націоналістів (з негативною оцінкою даного терміна, що панувала в тогочасному радянському суспільствознавчому дискурсі) і виразників інтересів "буржуазних" кіл українського народу

(за яким принципом їх відносили до "буржуазії", особливо що стосувалося західноукраїнських земель, не пояснювалося).

У післявоєнній радянській історіографії значно зріс інтерес до вивчення українсько-німецьких відносин на завершальному етапі Першої світової війни. Питання, пов'язані з цією проблемою, розглядалися виключно в плані майбутнього встановлення радянської влади в Україні та відповідно до офіційно визначених підходів у висвітленні революційних подій, що призводило до схематичності в їх викладі. Дослідники, головним чином, акцентували на керівній ролі комуністичної партії в організації повстанського руху на українських землях⁸⁶.

Однією з найбільш актуальних у той час стала тема Брестського мирного договору. Основна увага, звичайно, зверталася на переговори радянської Росії та країн Четверного союзу, однак автори не могли обійти стороною й роль України та Центральної Ради в цих процесах, характеризуючи її відповідно до російського бачення як "зрадницьку", водночас звеличуючи роль радянської дипломатії і КП(б)У⁸⁷. Проблема мирного договору в більш широкому контексті розглянув Р. Симоненко, дослідивши не лише переговори в Бресті, а й політику Антанти щодо України напередодні укладення угоди⁸⁸.

Продовжувалося вивчення історії окремих регіонів, особливо тих, що перебували в зоні бойових дій (Волинь, Галичина, Буковина). Слід ще раз зазначити, що вектори та тенденції наукового пошуку, визначені західноукраїнською Історіографією 20-х - 30-х років ХХ ст., зі зміною влади були втрачені. Частина дослідників емігрувала, інші ж змушені були писати в межах панівного методологічного дискурсу. Так, В. Осечинський дуже критично оцінив діяльність усіх гравців на галицькій політичній сцені періоду Першої світової війни: австрійського уряду, місцевих поляків, українофілів, москвофілів, греко-католицької церкви, російського військового командування та цивільної адміністрації. Він вважав, що австро-угорський уряд "ще до початку воєнних дій встановив у Галичині військово-поліцейський режим, щоб масовими репресіями залякати і цілком стероризувати її трудове населення"⁸⁹. Його жертвами, на думку автора, стало понад 60 тис. чоловік, "яких було повішено або розстріляно", а також 100 тис. померлих у таборах⁹⁰. Щоправда, він не наводить документів, на основі яких зроблено такі підрахунки. У монографії В. Осечинського майже відсутній науковий апарат, і це, безумовно, є її слабкою стороною. Без жодних посилань на джерела інформації автор приписує січовим стрільцям участь у спаленні сіл, повішенні цивільних людей. До того ж він пише: "Чорні дії українських буржуазних націоналістів здійснювалися з благословення митрополита Шептицького. Роль цього платного агента австро-німецького Імперіалізму була тоді особливо ганебною"⁹¹. Такі твердження та оцінки були, мабуть, частково ремінісценцією актуальних на той час у радянській публіцистиці підходів до висвітлення подій Другої світової війни на західноукраїнських землях.

Характеризуючи умови перебування українців у таборах для евакуйованих в Австрії, В. Осечинський не розрізняє їх категорій - виселенців та інтернованих, з чим не можна погодитися. Завдяки "опікунській політиці" Відня виселенці із західноукраїнських земель були забезпечені в таборах усім необхідним⁹². Водночас умови перебування "інтернованих" у різних таборах (найвідоміший - Талергоф) справді були жахливі, особливо з огляду на небезпеку поширення інфекційних епідемій. Слід зазначити, що відповідні "евакуаційні" заходи російської адміністрації літом 1915 р. показано В. Осечинським більш схематично і значно нейтральніше.

Тему російської політики в Галичині 1914 - 1915 рр. майже зовсім минули І. Компанієць та А. Ярошенко, хоча австрійські репресивні заходи проти цивільного населення на початку воєнних дій описані детально й навіть емоційно. Так само доволі односторонньо у грабунках, вивезенні заводів і т.п. звинувачувалася лише австро-угорська влада, що не цілком відповідає дійсності. Водночас аналогічні дії російських адміністративних та військових органів не згадуються⁹³. Так, один з наймодерніших і найбільших на той час у Європі Дро-

гобицький нафтопереробний завод, залишений австрійцями недоторканим із значними запасами нафти, був спочатку розгромлений російськими солдатами, а згодом частково знищений, а частково вивезений при відступі російської армії⁹⁴. Окупацію Галичини російськими військами автори розглядають у дусі російської публіцистики та пропаганди воєнного часу як "визволення", тобто фактично прийнявши за вихідну російську точку зору в цьому питанні, не враховуючи міжнародно-правового аспекту.

У зв'язку з цими та багатьма іншими процесами можна говорити про окремий стиль радянських історичних праць. Його вирізняло використання низки кліше ("буржуазно-націоналістичний" і т.п.) та емоційна забарвленість, негативно спрямована стосовно "класових ворогів", наприклад, "шакали з СВУ", "українська буржуазно-націоналістична камарилья із ЗУР"⁹⁵ тощо.

Своєрідним підсумком цього періоду в розвитку історіографії проблеми став спеціальний розділ у 4 томі 8-томного (в 10 книгах) видання "Історія УРСР", в якому відображено її головні тенденції та напрями досліджень - увага насамперед до макропроцесів (розвиток економіки, робітничий і селянські рухи, ідеалізація "народних мас"), зовнішньополітичних аспектів (українські землі у планах воюючих сторін, щоправда, майже виключно лише австро-угорських та німецьких, тоді як російські автор оминув), перебігу бойових дій, історії більшовицьких організацій і позиції інших партій щодо війни (у рамках "історико-партійної науки"), старання уникання розгляду національного питання⁹⁶. Традиційно для радянської повоєнної історіографії поразки російської армії значною мірою пояснювалися діями союзників, і, навпаки, російська армія, як завжди, рятувала союзників від нібито неминучих поразок. Це частково підтверджувало вже відкинута на той час теза Й. Сталіна про напівколоніальну залежність Росії від Франції і Великобританії.

Історики української діаспори також не виявляли значного зацікавлення періодом Першої світової війни. Щоправда, Т. Горникевич опублікував у 1966 - 1969 рр. ґрунтовну добірку документів з австрійських архівів щодо української справи 1914 - 1922 рр., в якій висвітлив політику австрійського уряду, створення Легіону УСС, діяльність митрополита Шептицького, укладення Брест-Литовського мирного договору, постать архієпископа Вільгельма⁹⁷. З'явилося кілька праць з регіональної історії, де також порушувалися питання історії Першої світової війни, зокрема січових стрільців.

На відміну від радянських істориків, які ніяк не могли вийти з кола проблем 20-х - 30-х років ХХ ст. у вивченні історії Великої війни, їхні європейські колеги у післявоєнний період відмовилися від пошуків її призвідців, а інтерес до дослідження походження війни та бойових дій (двох основних тем попереднього етапу історіографії) значно зменшився. Центральне місце в їхніх студіях посів національний і людський фактор в історії. Основну увагу європейські дослідники почали звертати на ментальність, уявлення, сприйняття, громадську думку, різні складові суспільного організму (політичні течії, робітники, жінки, католики, ветерани і т.д.) періоду 1914 - 1918 рр.⁹⁸ Таким чином, внаслідок наукової ізоляваності та накинutoго згори методологічного монізму відбувся розрив між радянською (в тому числі й українською) та європейською історіографічними традиціями Першої світової війни: радянські історики "застрягли" в проблематиці міжвоєнного періоду, тоді як європейські - освоювали нові теми, підходи, методи, дедалі активніше застосовували компаративістський інструментарій, що зрештою дало змогу зовсім по-новому поглянути на війну 1914 - 1918 рр.

3. Кардинальна зміна умов історіографічного процесу на початку 1990-х років суттєво не вплинула на стан вивчення та зацікавленість історією українських земель у Першій світовій війні. Про це виразно свідчить хоча б той факт, що в 1994 році у центральному історичному науковому виданні України "Українському історичному журналі" не з'явилося жодної публікації, присвяченої подіям 1914 - 1918 рр. На сьогодні ще не проведено комплексного дослідження цієї теми, хоч і вийшло з друку кілька монографій, збірників статей та ма-

теріалів конференцій, в яких розкриваються нові її аспекти. Однак для більшості з них характерні вузькість у виборі предмета дослідження, частково й фрагментарність, а тому в них далеко не вичерпано всю ширину й складність поставленої проблеми.

У працях сучасних українських істориків Великої війни постає ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: орієнтаційного, економічного, соціального, політичного, військового полону, зовнішньополітичного аспекту, історії Легіону УСС та перебігу воєнних операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини і Буковини, регіоналістики, "культури війни".

Як і в попередній період, чимало уваги в дослідженнях автори приділяють розкриттю воєнних цілей учасників конфлікту, щоправда, концептуально не змінюючи зроблених раніше висновків та не вводячи в обіг невідомих фактів. На відміну від І. Теодоровича, який розглянув німецькі плани щодо українських земель у їх неоднозначності та еволюції, сучасні дослідники аналізують, головним чином, лише пангерманську складову, без зазначення відмінностей від проєктів ліберальної течії німецького політикуму. Традиційно в працях наголошується на прагненні Німеччини перетворити українські землі на свою колонію, а також повторюється зроблений ще І. Куліничем висновок про те, що німецька експансія розпочалася задовго до війни через економічні важелі впливу — сільськогосподарську колонізацію, капіталовкладення. Загалом це питання продовжувало розроблятися в руслі радянського історичного дискурсу, зокрема спостерігалось повторення, часто некритичне й менш аргументоване, тез радянських дослідників. Саме базуючись на таких концептуальних підходах, І. Ветров доволі сміливо і водночас майже необгрунтовано стверджує, що "П. Рорбах, Лонгін-Цехельський [чому автор вперто протягом усієї статті називає відомого українського громадсько-політичного діяча, дипломата і публіциста д-ра Лонгіна Цегельського "Лонгіном-Цехельським" та ще й ставить його разом з Є. Левицьким в один ряд з німецькими ліберальними та пангерманськими ідеологами, залишається нез'ясованим, але дуже симптоматичним моментом. - *Авт.*], Г. Клайнов, Є. Левицький ... у своїх працях намічали кордони майбутньої васальної України, з'ясовували економічну цінність і військово-стратегічне значення її території, розробляли плани пограбування й знищення українського населення"". Як саме і в яких працях названі автори, особливо Л. Цегельський та Є. Левицький, планували "грабувати" й "нищити" українське населення, автор не вказує. Зазначивши, що після революційних подій 1917 р. "будь-яку анексію за рахунок Росії можна було видавати за "самовизначення" місцевого населення, а відторгнення України від Росії зображувалося в німецькій пресі як визволення українців від російського деспотизму"¹⁰⁰, І. Ветров не зауважив, що цілком аналогічну політику "визволення" вже у 1914 р. проводила Росія стосовно Галичини та Австро-Угорщини, однак навіть без натяку на квазісамоврядування. Застереження викликає також теза автора про те, що "головною метою цих сил залишалася військова експансія проти України, яка увійшла (виділення наше. - *Авт.*) до складу більшовицької Росії"¹⁰¹, оскільки невідомо, який офіційний документ підтверджує це "входження" вже у 1918 р., але є чимало доказів на ствердження окупації російськими більшовицькими військами українських земель. Концептуально погоджуємось з В. Литвином, що "українці ніколи не одержали б від переможної Німеччини *суверенну* (виділення наше. - *Авт.*) національну державу. Державність треба було виборювати самим". Однак мусимо зазначити, що це не впливає, як стверджує автор, "з наведених висловлювань пангерманців", оскільки майже в усіх зацитованих уривках з меморандумів та інших документів наголошувалося на необхідності створення нехай і буферної, але формально незалежної України¹⁰².

Більш детально на цьому етапі розвитку історіографії зазначеної проблеми дослідниками проаналізовано австро-угорські плани щодо українських земель. Австрійські ідеї "Міттельєвропи" розглянув С. Троян, виокремивши зокрема серед їх творців представників німецьких національних прагнень та прихильників

католицько-консервативних ідей, які сприймали "Міттельєвропу" як результат католицького культурного руху і визначної державної місії Австрії¹⁰³. Перебільшенням видається твердження В. Сарбея, що вже напередодні війни "австро-угорські власті у "своїх" українцях вбачали ворогів через їхнє природне прагнення до возз'єднання з більшою частиною свого народу, яка перебувала під владою Російської імперії", а тому як Російська, так і Австро-Угорська імперії "воєнне становище збиралися використати і для того, щоб назавжди покінчити з національно-визвольними змаганнями українців"¹⁰⁴. У новітніх дослідженнях австрійської політики стосовно українського питання даного періоду, навпаки, переконливо показано намагання австрійського уряду активізувати український національний рух напередодні війни, щоправда в австрофільському напрямку. С. Попик, зокрема, зазначає, що "епоха Штюргка в австрійській політиці була сприятливою як для українського національного руху, так і для справи реалізації ідеї коронного краю. Австрійський міністр-президент був чи не єдиний в урядовій еліті, хто дійсно планував після закінчення війни запровадження у Східній Галичині національної автономії"¹⁰⁵. Проект української автономії в Галичині підтримали й угорські урядові кола. Однак остаточно створення українського коронного краю залежало від способу вирішення польського питання. Лише через невдалий перебіг воєнних дій, складну внутрішньо- й зовнішньополітичну ситуацію та під тиском Берліна австрійський уряд змушений був у 1916 р. прийняти німецьку концепцію розв'язання польської проблеми і відмовитися від ідеї української автономії. Водночас, як зауважив В. Литвин, "австрійський уряд відмовився від кроків, які могли б привести до утвердження Української держави навіть з примарною незалежністю. Він зрозумів, що така держава неминуче стане притягальною для українців Східної Галичини, Буковини і Закарпаття. Тому Австро-Угорі чина залишила своєму союзнику турботи про організацію життя в національних окраїнах Російської імперії після завдання їй вирішальної поразки. Одночасно вона висунула претензії на більшу частину Правобережної України - Поділля і Волинь"¹⁰⁶. Однак активна позиція австрійського уряду в переговорах з УНР напередодні підписання Брестського мирного договору змушує дещо скоригувати категоричність наведеного твердження, зокрема пасивності стосовно утвердження формальної української державності.

Українські історики більш одностайні щодо планів і мотивації дій російського уряду стосовно українських земель у Першій світовій війні. Успішний розвиток українського національного руху в Галичині та Буковині, поширення його громадсько-політичних зв'язків із Наддніпрянщиною дедалі виразніше перетворювалися на серйозну загрозу для імперських інтересів Росії¹⁰⁷. Тому знищення бази українського відродження в Галичині, на думку сучасних дослідників, було однією з основних причин її вступу у війну.

Українське питання внаслідок зацікавлення ним європейських урядів стало, як вважає М. Литвин, "об'єктом міжнародної політики"¹⁰⁸. На нашу думку, українське питання фактично протягом усього XIX ст. не переставало бути таким об'єктом. Як влучно зауважив з цього приводу ще у 1934 р. Л. Василевський, "вже сам факт, що на українській етнографічній території влада належала двом державам, мав міжнародне значення і породжував можливість, якщо не потребу, використання української справи в цілях закордонної політики"¹⁰⁹. З початком війни і значною мірою під її впливом це питання актуалізувалося і поступово стало суб'єктом у системі дипломатичних відносин того часу, що підтвердила участь українських делегацій на мирних конференціях, встановлення двосторонніх дипломатичних відносин та підписання Брестського мирного договору. Ці питання і сьогодні перебувають у полі зору істориків. Г. Стрельський наголошує, що саме договір 9 лютого 1918 р. "засвідчив міжнародне визнання України як незалежної держави, проголосив вигідний для неї мир без анексій і контрибуцій, визначив її західні кордони"¹¹⁰.

Однією з найпопулярніших тем у сучасній українській Історіографії Першої світової війни став аналіз різних політичних орієнтацій еліти українського

суспільства 1914 - 1918 рр., що частково пояснюється доступністю джерел та наявністю значної літератури з цього питання¹¹¹. Однак кількість публікацій на сьогодні ще не переросла в якість. Українські політичні течії того часу розглядаються здебільшого у вузько українському аспекті, без порівняння з аналогічними процесами, які паралельно відбувалися в інших центральноевропейських суспільствах, що могло б стати основою для суджень про своєрідність чи типовість, власне, української ситуації, певною мірою пояснити невдачі визвольних змагань 1917 - 1921 рр. Зрештою, серед тих політичних орієнтацій української еліти часів Великої війни, які виокремлюються сучасними дослідниками, достатньо глибоко проаналізовано лише діяльність СБУ¹¹² і частково Головної (згодом - Загальної) української ради (ГУР/ЗУР)¹¹³, тоді як позиція українських політичних груп у Російській імперії показана доволі схематично і фрагментарно (не кажучи вже про правий їх спектр¹¹⁴). Трапляються навіть різні оцінки політичної позиції провідних українських громадсько-політичних сил на початку війни. Так, Б. Андрусишин розглядає статтю С. Петлюри як декларацію проросійської позиції Товариства українських поступовців (ТУП)¹¹⁵, хоч насправді останнє зайняло нейтральну позицію і доволі критично поставилося до публікацій журналу "Украинская жизнь".

В. Сарбей спробував концептуально оцінити стан, в якому опинився український політикум з початком війни: "Воєнне протистояння двох імперій, супроводжуване масовими репресіями проти українців, розкололо навпіл і національно свідомих патріотів по обидва боки кордону. Щоб зберегти себе і своїх однодумців, деякі навіть найавторитетніші провідники українського національного руху поспішали публічно продемонструвати свою лояльність до державних режимів, за яких вони жили"¹¹⁶. Та все ж видається, що лише одним прагненням до самозбереження не вдасться пояснити позицію тодішніх лідерів українського руху по обидва боки Збруча. Її слід розглядати в контексті відчутного зростання патріотичних почуттів, які охопили суспільства Австро-Угорщини та Росії на початку війни (почуттів не національних, оскільки не існувало єдиних "російської" чи "австро-угорської" націй, а базованих на відчутті належності до однієї спільноти проживання, яка гарантувала певні громадські, соціальні і національні, у випадку Австро-Угорщини, права). Тому в лояльній заяві С. Петлюри в "Украинской жизни", на нашу думку, слід вбачати не лише дипломатичні мотиви, певні нотки лукавства, які, безперечно, були, але й значну долю щирого почуття. Аналогічно й позицію західноукраїнських лідерів не можна пояснити виключно політичним розрахунком та усвідомленням ними смертельної загрози для українського руху зі сторони Росії, необхідно враховувати й їхнє лояльне ставлення до "своїї Австрії".

Більшість сучасних дослідників наголошують, що роз'єднаність українського політикуму негативно впливала на вироблення стратегії і тактики не тільки в ході воєнно-політичних пертурбацій, але й у подальших революційних змінах¹¹⁷. Слід, щоправда, зазначити, що така різновекторність політичних орієнтацій була властива не лише українцям, але й полякам, чехам та іншим бездержавним народам. Крім негативних сторін, вона мала й позитивні моменти, а саме забезпечувала певну альтернативність у веденні політичної боротьби й при пошуку політичних союзників, чим сповна скористалися поляки, але не зуміли використати українці. Як зауважили Ю. Горбань і В. Шпаченко, "безоглядна орієнтація на Захід, зокрема на Німеччину й Австро-Угорщину, які не були ані втіленням ліберально-демократичних цінностей, ані переможцями у війні, була очевидною помилкою українського сепаратизму з трагічними наслідками для української державності. Помилкою, зокрема, було те, що в тій же Європі не бачили інших союзників. Приклад Польщі, яка проявила більшу гнучкість у своєму політичному виборі, - наглядне тому підтвердження"¹¹⁸. Однією з основних причин саме такого характеру політичного вибору української еліти автори вважають його ситуативну обумовленість, дефініюваність конкретними обставинами, тобто те, що він не був стратегічно спланованим¹¹⁹.

Справжній бум у сучасній українській історичній науці спостерігається в галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні. Це, безперечно, зумовлено кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-тих років. Вітчизняні дослідники, ознайомившись з основними векторами досліджень даної проблематики європейськими істориками, активно сприйняли провідну на зламі XX - XXI ст. парадигму соціальної історії (щоправда, здебільшого за посередництвом праць російських колег), яка основний наголос робила, власне, на дослідження проблем людини (національних, соціальних, ментальних тощо) у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини. Такий підхід обіцяє стати особливо продуктивним для дослідження історії українських земель зазначеного часового відтинку, оскільки внаслідок того, що вони опинилися в епіцентрі бойових дій, суспільні процеси тут характеризувалися значною різновекторністю, динамізмом і певною своєрідністю.

Однією з основних тем у цьому контексті в працях сучасних авторів стала проблема біженців. Дослідники намагалися комплексно підійти до вивчення цієї групи воєнного соціуму, зокрема, певним чином структурувати, з'ясувати фактори, які призвели до появи такого феномена, визначити приблизну її чисельність та динаміку, географічне розміщення, особливості національного та соціального складу. О. Сердюк, розглядаючи біженство на українських землях, що входили до складу Російської імперії, слушно зауважив вплив публікацій у пресі про "німецьку кровожерність" на масову свідомість населення¹²⁰. Внаслідок такого Інформаційного нагнітання ситуації біженство вже з самого початку війни мало своєрідне психологічне підґрунтя. До цього також додалася природна реакція людей на наближення бойових дій, зокрема артилерійських обстрілів, масштаби руйнівної сили та психологічного впливу яких були дуже великі. Однак біженство не було виключно наслідком паніки, добровільною спробою втекти від жахів війни, на ньому позначилася й примусова депортація. Тотальність Першої світової війни проявлялася, зокрема, й у тому, що при відступі військ віддані ворогові терени сплановано перетворювалися на пустку. Це означало виселення людей, вивезення або знищення продовольчих запасів та інших матеріальних і духовних цінностей. Людей, які підпали під такі заходи, називали "вигнанцями" або "виселенцями" й умовно виділяли в окрему групу біженців. Відповідний наказ у червні 1915 р. віддало російське командування¹²¹. Тому значна частка виселенців була саме серед біженців з Галичини, а також прифронтових українських губерній Російської імперії. Лише величезні видатки з державної скарбниці та небезпека заселення німецькими колоністами обезлюднених територій загальмували депортаційну акцію.

Одну з найбільших груп виселенців становили німецькі колоністи, яких внаслідок широко розгорнутої боротьби з так званим німецьким засиллям примусово переселили у віддалені закутки Російської імперії. Т. Лазанська, ґрунтовно проаналізувавши перебіг цієї кампанії на українських землях, стверджує, що за соціальним складом виселенці здебільшого належали до осіб середньої заможності, хоча серед них було немало й бідняків¹²². Автор яскраво проілюструвала анархію та свавілля з боку місцевої влади під час проведення депортаційних заходів. Підсумовуючи проаналізоване, вона справедливо зазначає, що ліквідаційні закони, які мали мобілізувати дух народу, покращити матеріальне становище солдатів-героїв, в дійсності, окрім шкоди, нічого не дали ні суспільству, ні урядові¹²³.

Західний вектор українського біженства під час Першої світової війни розглянув С. Попик. Швидкий наступ російських військ восени 1914 р. спричинив появу численних біженців із Галичини та Буковини на, власне, австрійських землях. Цивільне населення покидало обжиті місця й перебиралося в центральні та західні регіони монархії, головним чином, внаслідок наближення фронту і бойових дій, а також через страх перед російською окупацією. Серед українських біженців в Австрії, як і в Росії, крім добровільних, були й примусові виселенці. Аналогічно до дій російського командування, австро-угорські військово-

адміністративні органи зі стратегічних мотивів також проводили депортаційні заходи, хоч і не в таких масштабах та менш сплановано і цілеспрямовано.

С Попик детально висвітлив "політику опіки" австрійського уряду щодо українських біженців, визнаючи її виправданою й ефективною. Вона полягала насамперед у створенні спеціальних таборів для біженців, з яких вони були б забезпечені всім необхідним для нормального життя. Опис кількох таборів свідчить про те, яку вагу австрійський уряд надавав цій проблемі: всі вони мали цегляні будівлі, власний водопровід, каналізацію з хімічним очищенням води, автономну електричну мережу, хлібопекарню, кілька лікарських бараків, рентгенівський апарат. У них діяли церковні школи, різноманітні курси, кінотеатр. Для харчування грудних дітей було налагоджено постачання концентрованого молока. Таким чином автор робить обґрунтований висновок про те, що саме в переселенських таборах українці з прифронтових районів Галичини і Буковини знайшли на певний час спокій, гарантований захист, можливість продовжити перервані навчання та освіту¹²⁴. Слід також зауважити, що табори служили для концентрації робочої сили, яку використовували на різноманітних роботах.

Водночас С. Попик наголошує на тих жакливих умовах, в яких опинилися інтерновані галицькі українці в таборі Талергоф та ін¹²⁵. Цим виразно продемонстровано подвійність стандартів у підході австрійського уряду до різних груп біженців.

Основним недоліком сучасних праць, в яких аналізуються проблеми біженства, є, безперечно, те, що автори концентрують свою увагу або на східному, або на західному його векторі, розглядаючи їх як окремі самостійні явища. Натомість доцільно й продуктивно було б сьогодні провести комплексне дослідження цього феномена, базоване на використанні компаративістського інструментарію. Вже загальний огляд його можливих ключових напрямів на основі опублікованих праць переконує в значному евристичному потенціалі такої студії. Так, порівняння факторів, що призвели до переселення українців як у західному, так і в східному напрямках, свідчить про їх ідентичність. Дуже подібна й структура українських біженців у Австро-Угорській і Російській імперіях, основними групами серед яких були добровільні біженці та виселенці. Особливістю, що, правда, була наявність більшої частки Інтернованих галицьких українців у Австрії, ніж у Росії (тут відповідну групу становили так звані заложники).

Застосування компаративістської методики дозволяє також стверджувати, що внутрішньополітична ситуація Російської і Австро-Угорської імперій, національна політика їхніх урядів безпосередньо вплинули на вибір ними підходів до розв'язання біженської проблеми. Створюючи в рамках "політики опіки" спеціальні табори для переселених осіб, австро-угорський уряд формував їх контингент переважно за національною ознакою¹²⁶. Таким чином він враховував важливу роль національного фактора в житті країни, намагаючись задовольнити духовні потреби різних національних груп: відкривав у таборах національні школи, театри, допомагав у виданні газет і т.д.

Натомість російський уряд при розв'язанні біженської проблеми намагався водночас використати її для вирішення національного питання. Маючи на меті "вирівнювання" національного складу імперії, а фактично асиміляцію національних меншин, російський уряд вивозив біженців здебільшого вглиб Великоросії, подалі від рідних місць, максимально перемішуючи людей різних національностей¹²⁷. У цьому контексті австрійська "політика опіки" і створення спеціальних таборів за національною ознакою, яка дозволяла більш ефективно і централізовано вирішувати всі біженські проблеми, була для нього принципово неприйнятною, а тому він обмежився лише наданням грошової допомоги. Це послаблювало контроль, у тому числі й санітарний, за такою великою масою людей, викликало психологічний дискомфорт, відчуття незахищеності, а також створювало певні труднощі у стосунках біженців з місцевим населенням¹²⁸.

Значний пізнавальний інтерес становить порівняння біженського фольклору, щоденного побуту й чисельності українських біженців у Австро-Угорській і

Російській імперії, реконструкція образу біженця у баченні різними групами суспільства. Частково ці питання висвітлюються в наявних на сьогодні публікаціях, але здебільшого фрагментарно, без глибоких порівнянь та висновків¹²⁹. Окремого компаративного дослідження як у хронологічному, так і в географічному вимірі вимагають демографічні зміни населення українських земель, зокрема його національної і соціальної структури, внаслідок депортацій та біженства під час Першої світової війни, які на сьогодні ще недостатньо вивчені. Зазначені процеси можна було б порівняти з аналогічними подіями в інших державах або на пізніших часових зрізах (операція "Вісла").

Біженство і Велика війна загалом викликали значне зростання громадської активності в усіх країнах - учасниках конфлікту. Вже з самого початку бойових дій стало зрозумілим, що самим урядам не впоратися з тим складним комплексом соціальних проблем, які спричинила війна. Масово виникали організації з допомоги біженцям, пораненим воїнам, сім'ям фронтовиків і т.д.¹³⁰. Водночас, як слушно зауважив О. Сердюк стосовно Російської імперії, ставлення органів влади до організації допомоги біженцям було суперечливим. З одного боку, діяльність благодійних організацій заохочувалась, оскільки цим демонструвалося своєрідне поєднання і солідарність влади з народом, єднання тилу й армії, однак, з іншого боку, "правляча бюрократія з підозрою ставилася до посилення впливу громадськості навіть в організаціях, які займалися благодійністю. В усякій справі, а тим більше в такій, що мала етнічні відтінки, влада намагалася утримувати ініціативу та контроль у своїх руках"¹³¹. Дане твердження, на нашу думку, справедливе не лише щодо російського досвіду, але й стосовно урядів Австро-Угорщини, Німеччини та інших ворогуючих сторін.

Українські історики чимало уваги приділяють діяльності різноманітних громадських організацій з допомоги воїнам і населенню під час Першої світової війни, а також благодійності окремих осіб, щоправда, головним чином, у Російській імперії, тоді як західноукраїнські установи аналогічного типу вивчені недостатньо¹³². Проаналізувавши діяльність різноманітних благодійних товариств і комітетів, Ф. Ступак робить висновок, що на початку XX ст. в Російській імперії відбувався процес формування "згори" централізованих добродійних об'єднань без певної спроектованої моделі, а у відповідь на назрілі потреби, які мали відносно тимчасовий характер¹³³. О. Донік, розглянувши в цілому структуру російських громадських добродійних організацій і товариств у роки Першої світової війни, особливо глибоко дослідив масштаб допомоги військовим та цивільному населенню міськими й земськими органами самоврядування в Україні - підрозділами ВЗС (Всеросійський земський союз) і ВСМ (Всеросійський союз міст)¹³⁴. Основна дискусія сьогодні ведеться навколо визначення ролі цих товариств у загальних обсягах допомоги населенню. Деякі дослідники зазначають, що у справі допомоги біженцям "все взяла на себе держава", а благодійність — "це буквально крихти, мінімальні часточки"¹³⁵. З цим не погоджується О. Сердюк, який вважає, що "допомога громадськості України жертвам війни була не тільки помітною, але в ряді питань навіть величезною"¹³⁶. Однак, на нашу думку, до цього слід підходити більш зважено, не так категорично й односторонньо. Як слушно зауважив О. Донік, "досить обмежені власні фінансові можливості провідних добродійних організацій не давали можливості сповна забезпечити таку розгалужену діяльність своїх комітетів", а тому "уряд змушений був спрямовувати на безперерйне функціонування закладів громадських організацій багатомільйонні суми"¹³⁷. Тим самим вони потрапляли в певну залежність від владних органів, набуваючи деякою мірою офіційного характеру, що відповідало інтенціям уряду.

Суттєву допомогу жертвам війни надавала церква. Напрями діяльності парафіяльних опікунських рад та церковних братств в Україні, їх масштаби детально проаналізовано А. Степаненко. Простеживши динаміку розвитку опікунських рад, вона зазначила певний спад у їх діяльності в 1916 р., що пояснювалося "загальним послабленням патріотизму і появою антивоєнних настроїв у

суспільстві", а також погіршенням матеріального становища населення, за рахунок якого ця благодійна діяльність власне й велася¹³⁸. Загалом історія церкви на українських землях 1914 - 1918 рр., окрім лише кількох аспектів, майже не висвітлена, однак без аналізу цього базового елементу "культури війни", безперечно, не можна розкрити гаму суспільних настроїв того часу, зміни в духовному світі людей епохи Великої війни.

Змінилися акценти дослідників, які працюють у традиційному напрямі, власне, воєнної історії¹³⁹. Вони дедалі більше уваги звертають на соціальні аспекти і наслідки бойових дій, ментальність і мотивацію вчинків солдат, проте досліджень, аналогічних, наприклад, за шириною охоплення матеріалу і теоретично-концептуальною осмисленістю та новизною, працям Є. Сенявської з військово-історичної антропології, в українській історіографії поки що немає. Зусиллями І. Срібняка¹⁴⁰ та Н. Сидорчук¹⁴¹ на сьогодні добре досліджено історію воєнного полону, а саме випуск періодичних видань у таборах для військовополонених українців у Австро-Угорщині та Німеччині, їх побут, прагнення, духовну еволюцію. Активна пропагандистська робота Є. Сенявської, а також намагання дослідників знайти людське у такому, за визначенням, антигуманному феномені, як війна, зумовили зростання інтересу до проблематики та методики воєнно-історичної антропології. Водночас і надалі вивчалася історія Легіону УСС, перебіг бойових дій на українських землях, щоправда, автори не внесли змін і доповнень до вже існуючої літератури з даної теми¹⁴².

Продовжувалося дослідження економічних процесів і соціальних відносин в Україні в зазначений часовий відтинок, хоч і менш інтенсивно, ніж у радянській історіографії. В. Шевченко, зокрема, намагається активізувати, а фактично реанімувати, квантативні дослідження селянського руху. Критично проаналізувавши доробок дослідників цієї проблеми, він стверджує, що "в сучасній українській історичній науці фактично відсутні достовірні відомості про реальний стан розмаху селянського руху в 1914 - 1917 рр.", а тому це питання "вимагає подальшого дослідження перш за все за рахунок більш глибокого вивчення матеріалів місцевих архівів"¹⁴³. Погоджуючись з автором, слід лише зазначити, що на сьогодні при дослідженні масових рухів (селянського, робітничого) необхідно узгодити методологічні засади, за допомогою яких уже можна було б аналізувати здобуті в архівах дані (загалом непогано опрацьовані ще в радянський час).

Праці з історії економічного розвитку українських земель у роки Першої світової війни не вносять принципових поправок до висновків радянських істориків: традиційно наголошується на зниженні продуктивності праці, дефіциті робочої сили, зростанні інфляції та фінансовій, паливній і продовольчій кризі, поганій роботі залізниць, скороченні посівних площ, значних матеріальних втратах у прифронтових районах та зоні бойових дій, що призвело до загальної суспільної кризи в державах - учасниках конфлікту¹⁴⁴.

У цілому сьогодні спостерігається згасання інтересу до вивчення соціальних відносин на макрорівні, а поряд з тим зростає зацікавлення дослідників до соціальних процесів на мікрорівні. О. Мінгазутдінов за матеріалами періодичних видань намагався показати основні риси щоденного побуту та громадсько-політичної обстановки в Києві на початку Першої світової війни¹⁴⁵. Соціально-психологічний вплив воєнних подій на дітей проаналізував О. Олієвський¹⁴⁶. Серед основних чинників, які впливали на дитячу свідомість, він виокремив офіційну пропаганду та нелегку долю рідних і близьких людей. Спостерігалось відмінне ставлення до війни хлопчиків і дівчаток, а також зміни в часовому вимірі: від героїчно-романтичного захоплення на початку до осуду через рік-два. Стаття О. Олієвського має загальний характер і мало співвідноситься саме з українським досвідом, а тому її можна розглядати як належний вступ до подальшого, більш глибокого, опрацювання цієї важливої проблеми. Так само свого дослідника чекає ще ціла низка проблем з життя воєнного соціуму - це історія повсякденності, сім'ї, жінки, різних груп робітників, студентів і т.д. Однією з найважливіших сторін суспільного життя є також і міжнаціональні відносини, роз-

виток яких у 1914 - 1918 рр. на українських землях вивчений надто фрагментарно й вибірково, хоча системний підхід вимагає розглядати українське питання не відірвано, а в тісній взаємодії з іншими елементами складної системи, якою можна вважати тогочасне суспільство, в тому числі й у вимірі національних відносин.

Як вважає американський історик М. фон Гаген, світова війна зумовила зростання етнічної самосвідомості народів Росії. Поставлені політикою влади в становище "неправильних" націй, ці народи отримали додатковий імпульс до національної самоідентифікації. А в загальноросійському суспільному середовищі активно розвивалася поляризація за національними чи етнічними ознаками, яка доповнювалася політизацією міжнаціональних суперечностей. На думку автора, сам факт війни між полінаціональними імперіями під гаслом самовизначення народів неминуче ставив національне питання у фокус подій, робив його масовим ідеологічним подразником, могутньою пропагандистською зброєю ворогуючих сторін¹⁴⁷.

Дослідники здебільшого аналізували стосунки різних еліт у контексті національної політики Імперських урядів, або ж розглядали міжнаціональні відносини загально, на макрорівні. Так, В. Мустеца характеризує Першу світову війну як початок нового етапу в українсько-єврейських відносинах. Незважаючи на спільні риси в долі двох народів - участь у бойових діях з обох сторін, прагнення національної автономії, спільний ворог у вигляді чорносотенства, співпраця протягом 1914 - 1916 рр. не вдавалася, і лише після Лютневої революції почали налагоджуватися тісніші взаємини¹⁴⁸. Водночас революційні події 1917 - 1921 рр. призвели до появи нових стереотипів, міфів, а відповідно й упереджень, які ще чекають на ґрунтовне дослідження. Проаналізовано також вплив польських чинників на українське питання в Галичині під час Першої світової війни¹⁴⁹.

На сьогодні доцільно перейти від розгляду міжнаціональних взаємин на рівні еліт до рівня ментальності "простих" обивателів, тобто розглянути конкретні риси образу представника певної національності в очах осіб інших націй, які проживали на спільній території. На матеріалах преси, листування, певних фольклорних жанрів, мемуарної літератури можна простежити зміни, еволюцію цих образів під впливом війни.

Загалом дослідники розглядають війну як каталізатор суспільних процесів у всіх державах-учасниках. Саме досвід Великої війни 1914 - 1918 рр. став підставою для запропонованої Г. Колко схеми: розпочинаючи війну, правляча еліта очікувала на її швидке закінчення і тому не брала до уваги внутрішній фактор. Однак технологічний прогрес та виникнення системи блоків кардинально змінили масштаби і спосіб ведення війни, яка перетворилася на затяжне змагання з тотальним характером, призводячи до небаченого раніше лихоліття. Внаслідок цього навіть традиційно аполітичні люди діяли в неочікуваний від них спосіб, а тому саме війни, а не свідомі зусилля певних політичних груп, на думку Г. Колко, створювали передумови для радикальних суспільних змін¹⁵⁰.

Щоправда, дослідники вже раніше зауважили значну роль внутрішньої ситуації країн-учасниць у виникненні війни. Вони наголошують на різних сторонах суспільного життя, розвиток яких, на їх думку, прискорила війна - соціальній, національній, політичній¹⁵¹. Погоджуючись із значним впливом війни, все ж слід зазначити, що вона виступила лише каталізатором тих довготривалих глибинних суспільних процесів, безпосередньо не пов'язаних з нею, але які в кінцевому підсумку вирішальним чином вплинули на базисні зміни у післявоєнному житті суспільств.

Одним з найбільш перспективних напрямів європейської історіографії Першої світової війни в останні роки стало дослідження "культури війни". Це нове поняття охоплює широкий спектр різних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали значних змін внаслідок всепроникаючого впливу війни на всі сторони буття європейців - освіту, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного та індивідуального побуту, цінності. "Культу-

тура війни" є більш вузьким поняттям по відношенню до "культури", однак включає в себе й низку традиційних елементів останньої - літературу, мистецтво й ін.¹⁵² Дослідження цього аспекту історії Першої світової війни насамперед вимагає застосування компаративістського підходу (за Ж.-Ж. Бекером - "європейського"), погляду поза межі лише національної перспективи. Як вважає згаданий щойно Ж.-Ж. Бекер - один з провідних європейських дослідників Першої світової війни, "вивчення "культури війни" на основі широких міжнародних зіставлень дасть можливість історикам проникнути в саму суть світового конфлікту, дійсно по-новому осмислити війну"¹⁵³.

На сьогодні українська історіографія ще не вийшла на рівень системних досліджень у зазначеній новій концептуальній площині, її теоретичного осмислення, а пошуки в цьому напрямку йдуть здебільшого інстинктивно, випадково, що призводить до їх фрагментарності та поверховості. Одними з перших у контексті даної проблематики почали працювати літературознавці: чимало доповідей на проведеній у Луцьку в жовтні 1994 р. конференції було присвячено саме питанням літератури, мистецтва, ментальностей, публіцистики, загалом сприйняття війни її сучасниками (зокрема, через праці С. Васильчеика, О. Кобця, У. Самчука, В. Винниченка, листи фронтовиків та ін.)¹⁵⁴. Цікавий компаративістський у хронологічному вимірі аналіз образу ворога в публіцистиці Першої світової та Другої світової війн запропонував М. Моклиця. Автор зазначає його неоднозначність, виокремивши такі відмінності від дискурсу Другої світової війни: "констатування саме тих рис німецького характеру, які вигідно відрізняють його від воїна російського, скажімо, дисциплінованість, акуратність; відсутність приниження таких якостей ворога, як його боєздатність, належно оцінюється його доблесть і мужність; описи окупованих та звільнених територій загальним тоном (зруйнованість) нагадують публіцистику Вітчизняної війни, але трагедійність та її масштаб незрівнянно менші, страхіття та їх актуалізація в описах відсутні; в полоні вороги ведуть себе не так мужньо, як російські солдати, але це урівноважується авторським співчуттям до них; кардинально протилежним є ставлення солдатів і мирних жителів до полонених: домінує жалість і розуміння того, що вони - такі ж ні в чому не винні люди, як і російські солдати; не-навість відсутня; антитеза - не уособлення безлічі позитивних рис народного месника, котрий мусить скарати носіїв зла, а досить прозаїчний образ "солдати-ка", котрий робить справу війни, як якесь звичне діло, і, незважаючи на відсутність багатьох якостей (вони є у ворога), здебільшого перемагає (варіант загадкової російської душі - перемагає невідомо чому)"¹⁵⁵.

Аналогічно й відомі російські дослідники Б. Миронов та Є. Сенявська, простеживши еволюцію образу ворога протягом війни, також зазначають: "Під впливом особистих вражень, здобутих на війні, образ ворога-звіра, сконструйований засобами пропаганди, поступово трансформувалася у цілком стерпний образ ворога-людини, яка скучила за рідною домівкою. Тим жадливіше виглядали криваві оргії "великих" битв із сотнями тисяч убитих та поранених"¹⁵⁶.

Таким чином, застосувавши компаративістський підхід до аналізу конкретного історичного явища - образу ворога, ми можемо зробити більш загальні висновки про тенденції еволюції й трансформації громадської думки стосовно війни, її сприйняття тим самим суспільством на різних етапах свого розвитку.

Увагу дослідників привертала стрілецькі пісні, поезія, образотворче мистецтво, а також відображення подій 1914 - 1918 рр. в українських співанках-хроніках, які є важливим джерелом для розуміння солдатської ментальності, аналізу фронтових буднів¹⁵⁷. Щоправда, присвячені їм праці більш описові, ніж аналітичні, й відзначаються літературознавчою, мистецтвознавчою, а не історичною спрямованістю. Аналіз географічних назв у співанках свідчить, зокрема, про те, що австрійські українці воювали в основному на італійському та сербському фронтах. Це вносить певні корективи в тезу про братовбивчість Першої світової війни стосовно українців, хоча принципово й не заперечує її. Мотивація поведінки солдатів, образ України та правителів у пісенних творах воєнної доби, їх

семантично-емоційна динаміка в ході конфлікту й порівняння з іншими європейськими аналогами все ще чекають на свого дослідника.

Н. Ротар спробувала окреслити загальні тенденції розвитку системи вищої жіночої освіти в Україні у зазначений період, наголосивши на їх детермінованості воєнними потребами¹⁵⁸. Н. Нечаєва-Юрійчук вивчила вплив війни на психологічний стан українського суспільства¹⁵⁹. Як один з аспектів "культури війни" можна розглядати проблему її спадщини та історичної пам'яті про неї в сучасному соціумі. Це насамперед пам'ятники загиблим, військові поховання того часу, місце Першої світової війни в історичному календарі пам'ятних дат звичайного українського обивателя наших днів. У даному контексті цілком справедливо зауважили В. Горбик та Г. Денисенко: "На жаль, не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлася пам'ять про війну"¹⁶⁰. За радянських часів фактично не проводилося дослідження військових некрополів періоду Великої війни, тоді як аналогічні явища Другої світової війни привертати значну увагу дослідників. Лише у 1990-их роках в Україні зусиллями, головним чином, низки громадських організацій розшуковано і впорядковано сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів 1914 - 1918 рр. Важливу роль у створенні повноцінного монументального літопису України відіграють регіональні історичні дослідження, зокрема підготовка зводу пам'яток історії та культури України.

Серед регіонів України, безперечно, найкраще вивчена історія Галичини і Буковини, а також частково Волині, різні аспекти якої розглядаються у дисертаціях О. Мазура, В. Заполовського, Б. Бернадського, монографіях С. Попика та А. Бахтуріної, низці статей. Дослідники, насамперед, звертали увагу на політику австрійської і російської адміністрацій, щоправда, так і не провівши компаративістського аналізу, а розглядаючи їх окремо. А. Бахтуріна виокремила два основних завдання російської місцевої влади в регіоні - втілення російських державних інтересів і запобігання міжнаціональним конфліктам, зазначивши, що "вирішити ці завдання фактично не вдалося"¹⁶¹. Більш відверто говорить про характер російського адміністрування в Галичині О. Мазур: "Політика російських властей на окупованих українських землях у 1914 - 1915 рр. полягала в забороні й знищенні всього українського, перетворенні краю на одну із внутрішніх губерній "единой и неделимой" імперії. Діяльність російських чиновників різних рангів і політичних мастей, релігійних фанатиків, очолюваних архієпископом Євлогієм, спричинила погром українського національного життя й пограбування Галичини. В такий спосіб царизм вирішив покінути з ненависним для нього "українським питанням"..."¹⁶². На відміну від цього категоричного судження, російська дослідниця А. Бахтуріна виступає проти однозначно негативної оцінки дій російської влади в Галичині та Буковині. Доволі глибоко розглянувши зв'язок внутрішньополітичної російської ситуації з російськими планами щодо Галичини напередодні війни, а також заходи з русифікації краю в 1914 - 1918 рр. (насилене впровадження російської мови в освітню, адміністративну, судову та інші сфери), вона водночас наголошує на спробах адміністрації проводити ліберальну політику у сфері судочинства та конфесійних відносин, наданні допомоги потерпілим від війни місцевим жителям. Більш одностайні дослідники в негативній оцінці діяльності представників місцевих органів влади, освітній рівень і методи діяльності яких залишали бажати кращого.

Доволі неоднозначно характеризують роль генерал-губернатора Г. Бобринського у визначенні загальної напряму російської політики в Галичині, зокрема його стосунки з представниками російської православної церкви. Намагаючись, перш за все, запобігти загостренню міжконфесійних, а відповідно й міжнаціональних стосунків, він прагнув до тимчасового утримання status quo у цій сфері, виступав проти активного насадження православ'я в Галичині. У зв'язку з цим у нього часто виникали непорозуміння з православною ієрархією в регіоні, зокрема з архієпископом Євлогієм. О. Мазур стверджує насильницький характер процесу переведення греко-католиків у православ'я¹⁶³. Натомість

А. Бахтуріна намагається виправдати діяльність архієпископа Євлогія, неправомірно перекинувши всю вину за примусовий характер навернення в православ'я на місцеві органи влади та "російських націоналістів"¹⁶⁴. Незважаючи на, можливо, помірковані початкові наміри архієпископа, згодом, як це показала й сама авторка, він підтримав антиуніатську програму Г. Бобринського і розгорнув доволі активну діяльність для її реалізації. Тому громадськість як у Росії, так і в Галичині мала всі підстави для того, щоб звинувачувати в помилках і прорахунках у конфесійній політиці не лише місцеву владу і "націоналістів", але й архієпископа Євлогія, проти чого виступає А. Бахтуріна. Заперечуючи утиски греко-католицької церкви, вона наводить статистичні дані, згідно з якими відносно небагато парафій перейшло у православ'я. Однак цей процес слід розглядати в динаміці, яка свідчить про різке зростання кількості "переходів" з унії в православ'я з січня 1915 р. Це пояснюється зміною позиції російської адміністрації в конфесійному питанні з нейтральної на відверту підтримку впровадження православ'я у Галичині. Саме в грудні 1914 р., приїхавши до Галичини, архієпископ Євлогій закликав до активного навернення її в православ'я. У січні 1915 р., як це зазначила й А. Бахтуріна, він заявив, що "государственное объединение с Россией тогда только будет прочно, когда она (Галичина, - *Лет.*) объединится и в нашей родной, православной, вере. Если же ... она останется в унии, то она будет таким опасным гнездом украинско-мазепинского сепаратизма, который доставит нашему Правительству много забот, мы приобретем вторую Финляндию"¹⁶⁵, тобто як російські та місцеві націоналісти, він тісно пов'язував унію з так званим "мазепинством", використовуючи навіть аналогічну лексику. Втілюючи в життя програму Г. Бобринського, архієпископ Євлогій часто видавав православним священникам дозволи на ті парафії, де ще був уніатський священник, а населення не виступило за перехід у православ'я. Б результатом це навіть викликало опір органів російської адміністрації, які почали перевіряти відповідні дані. Таким чином, розгляд процесу переходу в православ'я у Галичині в динаміці дає змогу виявити основні його тенденції та можливі наслідки. Водночас слушним є зауваження А. Бахтуріної про те, що релігійна проблема в Галичині перетворилась у політичну, яка зачепила як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні інтереси Російської імперії¹⁶⁶.

Політику австрійського уряду та місцевих органів влади у Галичині й Буковині ґрунтовно проаналізував С. Попик. Він, зокрема, зазначив, що недовіра до українців у перші місяці війни була надзвичайно сильною, в результаті чого розпочався "превентивний арешт політично підозрілих москвофілів". Однак він майже відразу переріс у масовий терор проти українців. Загалом тисячі людей було вбито та інтерновано в концентраційні табори. Автор підсумовує: "Абсолютно обґрунтовані превентивні заходи перетворилися з вини як центрального уряду, так і крайової адміністрації Галичини і Буковини ... у відвертий геноцид проти українського населення", а "методи боротьби з москвофільством, як і сама урядова політика в цьому напрямку, заслуговують якнайсерйознішої критики та всебічного засудження"¹⁶⁷. В. Заповловський, підтверджуючи факт терору зі сторони австрійської адміністрації проти місцевих жителів, наголошує й на тому, що "джерела зафіксували також чималу кількість випадків нещадних розправ над особами, які підтримували росіян, не з боку влади, а саме з боку населення"¹⁶⁸. Зазначені процеси актуалізують перед дослідниками проблему колабораціонізму у Першій світовій війні, яка на сьогодні фактично не розроблена. Недостатньо вивчена й роль москвофілів у встановленні російської влади в Галичині та їх доволі неоднозначні стосунки з новою місцевою адміністрацією. Більш глибокого опрацювання вимагає й політика австрійської адміністрації на Волині, яку частково розглянув Б. Бернадський¹⁶⁹. Заслугою автора було намагання показати перебіг політичних, національних, економічних і соціальних процесів на волинських землях під час Першої світової війни у більш широкому контексті.

Саме при дослідженні регіональних проблем історії доречним і навіть необхідним видається застосування методів соціальної історії. Так, цікаво було б

реконструювати основні риси щоденного побуту звичайного мешканця Галичини періоду Першої світової війни - міщанина, селянина, урядовця та ін. - їх буденні турботи, звичаї, світ переживань і уявлень. Досвід Галичини і Буковини у відбудові зруйнованих війною господарств шляхом швидкого відновлення довоєнної мережі кооперативів та самопомогових товариств слід розглядати крізь призму появи основ громадянського суспільства і його ролі на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.

Великий вплив на формування основних елементів історичної свідомості українського населення сьогодні відіграють праці загального характеру, зокрема підручники, оскільки саме вони мають чи не найбільші тиражі та відповідно є найбільш читабельною частиною зі спектру українських історичних видань. Характер праць такого типу передбачає підведення авторами певних підсумків попередніх досліджень, визначення перспективних і актуальних напрямів науково-пошуку, запропонування нових концептуально-методологічних схем і підходів.

Однією з перших серед таких праць був посібник "Історія України" за загальною редакцією В. Смолія. В розділі, присвяченому українським землям у роки Першої світової війни, В. Солдатенко слідом за В. Липинським наголошує, що Україна у будь-якому випадку лише втрачала внаслідок війни. Автор слушно зауважив, що "посилення шовіністичних настроїв як необхідний складовий елемент підготовки і розв'язання Першої світової війни створювало вкрай несприятливі обставини для розвитку українського національного руху, породжувало наростаючі репресії проти нього в обох ворогуючих коаліціях"¹⁷⁰. Незважаючи на це, український рух під час війни, після нетривалого спаду, лише зріс і зміцнився, що змушувало рахуватися з ним і владу, і загальноросійські революційні організації. Однак автор, на жаль, не подає свого бачення причин такої колізії, яка є виявом одного із стрижневих питань суспільного розвитку воєнного часу - національного (ця проблема частково окреслена М. фон Гагеном, про що вже зазначалося вище).

Дещо тенденційно В. Солдатенко розглядає російську окупаційну владу в Галичині, звинувачуючи, зокрема, Г. Бобринського в тому, що він "розпеченим залізом" заходився викорінювати "мазепинство", обертати місцеве населення на „настоящих русских", а греко-католиків - на православних¹⁷¹. Ставлення генерал-губернатора до зазначених процесів, як це показано сучасними дослідниками, було неоднозначним протягом його урядування в Галичині. При цьому В. Солдатенко називає Георгія Бобринського "чорносотенцем графом О. Бобринським"*.

Такі фактологічні помилки, безперечно, небажані в підручниках та посібниках, зважаючи на зазначену вище роль та вплив таких видань на широку читацьку аудиторію, зокрема студентську та учнівську.

Варто також наголосити на стилі багатьох сучасних історичних праць (особливо початку 1990-х років), який часто надміру емоційно насичений і мало відрізняється від радянського. Використовуються невластиві науковим виданням конструкції та лексика, як, наприклад, *"запаморочення шовіністичним чадом"* та ін.

Я. Грицак у посібнику "Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ - ХХ ст." зробив спробу змістити акценти при розгляді революційних подій з 1917 на 1914 рік, згідно з концептуальними підходами західної історіографії до цієї проблеми. Відповідний розділ у його книзі так і називається "У вогні війни і революції: 1914 - 1921 роки". Автор слушно зауважив, що "між Першою світовою війною і революцією в Україні тяжко провести вододіл. Початок революційних подій у Російській імперії в 1917 р. не означав кінця війни. З іншого боку, завершення війни восени 1918 р. не зупинило воєнних дій на території України (...) Між Першою світовою війною і революційними подіями в Україні існує інший, глибинний зв'язок, аніж просто неперервність воєнних дій на її території. Як і для чехів, словаків, литовців, поляків, фінів та ін., для українців революція по-

Так само і Я. Грицак іменує Генерал-губернатора Георгія Бобринського *Олексієм*.

малася не в 1917, а в 1914 р. На відміну від російської революції 1917 - 1921 рр., де центральним питанням була заміна політичного ладу в кордонах уже існуючої держави, національні революції цих народів переслідували цілковито іншу мету - створення власної держави для нації, позбавленої політичної незалежності. Початок їхніх визвольних змагань був пов'язаний з формуванням у перші місяці війни національних комітетів та військових формувань, що прагнули скористатися з воєнної кон'юнктури для здобуття цієї незалежності"¹⁷². Я. Грицак одним з перших в українській історіографії розглядає війну як фактор модернізації, зазначаючи, що вона "сильно заактивізувала українське національне питання і спричинилася до зростання української національної свідомості. Якщо творення новітніх націй було результатом модернізаційних процесів, то саме війна виявилася найбільшим вторгненням модерного світу в традиційне селянське життя"¹⁷³.

Водночас такий підхід видається особливо продуктивним для подолання наявної сьогодні в літературі невиправданої дихотомії в періодизації історії Першої світової війни на західно- і східноукраїнських землях. Дослідники здебільшого все ще традиційно завершують розгляд воєнних подій на українських землях у складі Російської імперії лютим 1917 р., тоді як аналогічні процеси щодо західноукраїнських земель розглядаються до листопада 1918 р.

Однак, як це зазначає В. Верстюк, запропоновані Я. Грицаком підходи не знайшли належного розвитку в наступних працях українських дослідників¹⁷⁴, які й надалі дотримуються більш вузької періодизації Української революції, обмежуючи її 1917 - 1921 роками. Відповідно до традиційної методологічної схеми написана, зокрема, й книга В. Сарбея "Національне відродження України" (серія "Україна крізь віки"). Автор показав імперіалістичний та загарбницький характер Першої світової війни з боку всіх її учасників і в цьому контексті доволі ґрунтовно розглянув плани сторін щодо українських земель, а також існуючі в українському суспільстві політичні орієнтації. В. Сарбей наголошує, що галичани "радо зустрічали російських солдат. Ті також прихильно ставилися до трудящого люду Східної Галичини і Північної Буковини. Адже вони й самі до війни були такими самими трударями"¹⁷⁵. Тим самим він до певної міри Ідеалізував роль соціальної (класової) свідомості, не враховуючи того, що війна кардинально впливає на людську психіку, моральні засади життєдіяльності, без різниці соціального чи національного походження конкретних осіб.

О. Реснт у монографії "Україна в імперську добу. XIX - початок XX ст." розглянув дипломатичні аспекти українського питання в роки Першої світової війни, слушно відзначивши, що протягом XIX - початку XX ст. воно перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя, а український народ - з об'єкта на суб'єкт міжнародного права. Особливо глибоко автором розкрито соціально-економічне становище та робітничий рух (зокрема профспілковий) на українських землях у 1914 - 1918 рр. Дослідник наголошує, що в ході війни посилювалися й досягли рівня критичної маси ті тенденції, які зрештою й "призвели до неухильного сповзання імперії Романових до прірви, яка виросла з недовіри народу до влади. Стрижневою лінією цього процесу стало (...) руйнування сільсько-господарства"¹⁷⁶. Підсумовуючи, О. Реснт підкреслює, що "війна виявила з усією силою гальмування царським урядом розвитку продуктивних сил України, суперечності між правлячим режимом та народом, центром і національними окраїнами, між владою і підприємцями та іншими прошарками суспільства. Страшні картини навколишньої дійсності воєнних років сприяли пробудженню селянства від вікової летаргії, зростанню його національної свідомості (...) Перша світова війна створила об'єктивні передумови для Української революції та вперше за багато століть дала реальний шанс для втілення в життя вікової мрії українців - створення власної суверенної держави"¹⁷⁷. У виголошеній на засіданні відділення НАН України доповіді він наголосив на необхідності проведення ґрунтовного дослідження історії України періоду Першої світової війни, яке базувалося б на нових методологічних підходах відповідно до основних тенденцій розвитку європейської історіографії.

Новою спробою акцентувати увагу дослідників на тісному взаємозв'язку воєнних та революційних подій стала праця В. Литвина "Україна: доба війн і революцій". Як сама назва дослідження, так і застосовані в ньому концептуальні підходи та викладені стрижневі ідеї перегукуються із названою вище працею Я. Грицака. В. Литвин також зазначає, що „важко відділити війну від революції, якщо тільки не розглядати першу крізь призму фронтових дій (...). Війна підготувала й привела суспільство до розуміння наближення революції. Притаманні революції прояви істероїдних реакцій були спричинені затяжним і невдалим розвитком війни, зростаючою конфронтацією суспільства і влади”¹⁷⁸. Розглядаючи воєнні події в широкому контексті, автор, слідом за низкою західних дослідників, виокремлює дві групи причин політичної та соціальної кризи, розвиток якої суттєво пришвидшив затяжний характер війни: процеси, які розвивалися ще задовго до війни та спричинені безпосередньо нею. Він робить висновок, що основна неготовність Росії до війни полягала саме у безнадійному відставанні в модернізації та мобілізації суспільства. В. Литвин пропонує розглядати Першу світову війну як "каталізатор українських національних устремлінь, які збіглися з наростанням революційних очікувань. Національні гасла були скрісталізовані, маси внутрішньо змобілізованими на їх реалізацію. Потрібен був лише перший поштовх”¹⁷⁹, яким стали лютневі події 1917 р. Проводячи історіографічний огляд порушеної проблеми, дослідник слушно зазначає, що "до останнього часу ця війна, принаймні в історіографії на теренах колишнього СРСР, залишалася в тіні так званої Великої Жовтневої соціалістичної революції та Великої Вітчизняної війни. На відміну від двох названих подій, для яких віднайшлися усталені ідеологічно-пафосні визначення, що відігравали ключову роль у міфологізації радянської історії, Перша світова війна виявилася непотрібною, за великим рахунком, ні для міфів, ні для ідеології. Це означало повну другорядність сюжетів війни порівняно з революційними”¹⁸⁰.

Можемо лише сподіватися, що книга В. Литвина пришвидшить процес перегляду старих методологічних схем та підходів в українській історіографії щодо періоду початку ХХ ст. (як хронологічного, так і сутнісного), започаткований у працях О. Субтельного, Я. Грицака, М. Литвина (розділ "Визвольні змагання. 1914 - 1920" у посібнику "Історія України"), О. Реєнта, С. Віднянського та ін. У цьому контексті хорошою основою має стати колективна монографія "Україна у Першій світовій війні", що готується співробітниками Інституту історії України, де, власне, робитиметься наголос на дослідженні складних процесів у житті воєнного українського соціуму.

Висновки. Відповідно до загальних тенденцій розвитку української історичної науки можна виокремити низку етапів у дослідженні зазначеної проблеми: міжвоєнний (1918 - 1939), післявоєнний (1939 - 1991) та сучасний періоди.

У міжвоєнний період події світової війни 1914-1918 рр. автономно досліджувалися істориками в радянській і Західній Україні. В центрі наукових зацікавлень українських радянських істориків 20-х - 30-х років ХХ ст. перебували революційні події 1917 - 1921 рр., зокрема захоплення влади більшовиками. Чимало уваги приділялося вивченню історії більшовицьких організацій та робітничого руху в Україні у період Першої світової війни. Їх характеризує панування класового підходу до оцінки суспільно-політичних явищ, розгляд Великої війни 1914-1918 рр. виключно з перспективи революційних подій 1917 р. (зокрема, для обґрунтування їх закономірності). Щоправда, під час часткової лібералізації політичного режиму, послаблення ідеологічного тиску, українізації 1920-х років дослідники звернулися й до проблем політичної історії, духовного життя, російського окупаційного режиму в Галичині. Однак уже на початку 1930-х років значно зріс ідеологічний тиск на соціогуманітарні науки, посилювалося втручання партійного керівництва не лише у визначення напрямів історичних досліджень, але й їхніх основних результатів. У радянській історичній науці, зокрема і в українській, запанували догматизм, схематизм, суб'єктивістська вседозволеність і

прямий диктат Сталіна, що неминуче призвело до її відірваності від еволюції європейської і світової історіографії, законсервованості в колі проблем 1930-х років, суттєвого методологічного відставання.

Як і в радянській Україні, багато західноукраїнських істориків були учасниками або очевидцями недавніх подій, а тому їхнім працям також властиві певна мемуарність, суб'єктивізм, часом - емоційність. Водночас, на відміну від українських радянських колег, вони не були обмежені у виборі як проблематики, так і методології досліджень. Більшість праць західноукраїнських авторів були написані з методологічних позицій позитивізму. Загальний напрям західноукраїнської Історіографії Першої світової війни на українських землях у міжвоєнний період, безперечно, визначався представниками саме проукраїнської течії, а лейтмотивом їх праць була боротьба українців за державну незалежність і соборність.

З приєднанням західноукраїнських земель до УРСР значною мірою було подолано роздвоєність українського історіографічного процесу, що призвело як до звуження його тематики, так і до обмеження заданим наперед єдиним методологічним підходом. Внаслідок цього багато аспектів Першої світової війни, порушених західноукраїнськими авторами, використаних ними підходів (акцентування уваги на соціальних проблемах "людей у війні", їх психологічного стану, щоденного побуту та ін.), так і не були розвинені.

З другої половини 1940-х років Велика війна 1914-1918 рр. у працях радянських істориків перебувала в тіні Другої світової війни. Як і в попередній період, вони розглядали Першу світову війну як переддень майбутніх революційних подій. Головними тенденціями та напрямками досліджень у той час були: увага насамперед до макропроцесів (розвиток економіки, робітничий і селянські рухи, ідеалізація "народних мас"), зовнішньополітичних аспектів (українські землі у планах воюючих сторін, щоправда, майже виключно лише австро-угорських та німецьких, тоді як російські не акцентувалися), перебігу бойових дій, історії більшовицьких організацій і позицій інших партій щодо війни (у рамках "історико-партійної науки"), старання уникання розгляду національного питання. Загалом, в умовах тоталітарного суспільства, в якому контроль влади охопив усі сфери соціальної життєдіяльності, розвиток науки, а особливо її суспільствознавчої сфери, корелювався, а то й безпосередньо залежав від політико-Ідеологічної атмосфери в країні. Ситуація поволі почала виправлятися після XX з'їзду КПРС, але надмірна ідеологізація історичної науки під час "холодної війни" не дала розвиватися цим тенденціям. Воєнні події 1914-1918 рр. дедалі більше переставали бути самостійним предметом дослідження, перебуваючи в тіні "Жовтневої революції". Історики української діаспори також не виявляли значного зацікавлення періодом Першої світової війни.

Кардинальна зміна умов історіографічного процесу на початку 1990-х років не вплинула суттєвим чином на стає вивчення та зацікавленість історією українських земель у Першій світовій війні. На сьогодні ще не проведено комплексного дослідження цієї теми, хоч і з'явилися кілька монографій, збірників статей та матеріалів конференцій, в яких розкриваються нові її аспекти. Однак більшість з них характеризується вузькістю у виборі предмета дослідження, частково й фрагментарністю, а тому далеко не вичерпують усієї глибини й складності поставленої проблеми.

У працях сучасних українських істориків Великої війни - здебільшого з Києва, Чернівців, Львова, Луцька - розглянуто низку питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: орієнтаційний, економічний, соціальний, політичний, воєнний полон, зовнішньополітичний аспект, історія Легіону УСС та перебіг воєнних дій, регіоналістика, російська окупація Галичини і Буковини, біженство і громадські організації, "культура війни". У цілому сьогодні спостерігається згасання інтересу до вивчення соціальних відносин на макрорівні, а поряд з тим зростає зацікавлення дослідників до перебігу соціальних процесів на мікрорівні.

Серед найбільш евристично перспективних та актуальних векторів у вив-

ченні історії українських земель під час Першої світової війни можна виокремити дослідження проблематики соціальної історії та "культури війни". Українським історикам слід активніше застосовувати нові методологічні підходи, особливо ж компаративістський інструментарій, зокрема у визначенні місця українського народу й українських земель у загальноєвропейських процесах соціальних і ментальних змін, іацію- й державотворення, викликаних Великою війною 1914 - 1918 років.

¹ Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Україні: Короткий начерк з портретами. - Харків, 1923. - 85 с.

² Ачканов Г.П. Очерки Февральской и Октябрьской революций в Одессе. - Одесса, 1927. - 40 с.

³ Бунегин М.ф. Революция и гражданская война в Крыму. - Симферополь, 1927. - 336 с.

■* Октябрь на Николаевщине. Очерки по истории революции 1917 - 1920 гг. на Николаевщине. - Николаев, 1927. - 86 с; Октябрь на Одещине. 1917 - 1927. - Одесса, 1927. - 492 с; Борьба за советы на Екатеринославщине. - Днепропетровск, 1927. - 292 с. та ін.

■' Козенко Б.Д. Отечественная историография Первой мировой войны // Новая и новейшая история. - 2001. - № 3. - С. 3 - 27; Писарев Ю. Новые подходы к изучению истории Первой мировой войны // Новая и новейшая история. - 1993. - № 3. - С. 46 - 57; Емец В.А. Советская историография происхождения Первой мировой войны // Первая мировая война 1914 - 1918. - М., 1968. - С. 23 - 57; Бекер Ж.-Ж. Новоб в изучении истории Первой мировой войны во Франции // Новая и новейшая история. - 1999. - № 2. - С. 44 - 52; Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914 - 1920). - К., 2003. - С. 65 - 66; Верстюк В. Чи на війні як на війні? // УГО. - К., 2000. - Вип. 4. - С. 52 - 67 та ін.

^Bonusiak A. Wojna narodów czy wojna imperiów w polskiej historiografii // Перша світова війна: історичні долі народів Центрально-Східної Європи. - Чернівці, 2003. - С. 307 - 313.

⁷ Винниченко В. Відродження нації. - К.- Відень, 1920. - Ч. 1. - 348 с; Ч. 2. - 328 с; Ч. 3. - 535 с

⁸ Солдатенко В. Україна в роки Першої світової війни // Історія України. - К., 1997. - С. 177.

⁹ Майоров М. З Історії революційної боротьби на Україні. - Харків, 1928, - 80 с

¹⁰ Там само - С. 4.

¹¹ Там само. - С. 32.

¹² Шморгул П. Историография большевистских организаций Украины периода Первой мировой войны (1914 - 1917) // Первая мировая война 1914 - 1918. - М., 1968. - С. 303 - 313.

¹³ Коффе Г. Социал-демократическая организация в Одессе в период империалистической войны (1914 - 1917) // Летопись революции. - 1927. - № 3. - С. 154 - 166; № 4. - С. 186 - 203; Харченко Т. Накануне Февральской революции в Донбассе // Там само. - № 4. - С. 161 - 185; Щербаков В. Из истории Черниговской организации большевиков (1914 - 1917) // Там само. - № 4. - С. 79 - 94 та ін.

¹⁴ Гринберг А. Киевская организация РСДРП(б) в эпоху войны (1914 - 1916) // Летопись революции. - 1928. - № 1. - С. 138 - 155.

¹⁵ Попов Н. Очерк истории КП(б)У. - Харьков, 1928. - 320 С.

^Шингарьов І.О. (ред). Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини (1901 - 1926). - К., 1926. - 116 с; Колесников Б. Нариси з історії професійного руху на Україні. - Харків, 1927 - 176 с; Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. - К., 1940. - 52 с; Коган Э. К истории аграрного движения 1917 г. на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине. - Днепропетровск, 1927. - С. 53 - 76.

¹⁷ Межберг Н., Коган Э. Экономика Одещины и рабоче-крестьянское движение в 1914 - 1917 гг. // Октябрь на Одещине. - Одесса, 1927. - С. 47 - 123; Марковский М. Крестьянское движение в Подольской губернии в 1916 г. // Каторга и ссылка. - Кн. 9 (106). - М., 1933. - С. 106- 121.

¹⁸ Єфремов С. До історії „Галицької Руїни" 1914 - 1915 рр. (в жандармському освітленні) // Україна. - 1924. - Кн. 4. - С. 127 - 144.

¹⁹ Там само. - С. 131.

²⁰ Корнилович М. Плани „возсоединенія галицьких уніятів" в 1914 - 1915 // Україна. - 1925. - Кн. 3. - С. 134- 152.

²¹ Корнилович М. Вказ. пр. - С. 149.

²² Гермайзе О. Противовоенні прокламації часів світової війни // Україна. - 1924. - Кн. 3. - С. 123 - 145; дивись також його: Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. - К., - 1926. - Т.1. - С. 274 - 354.

²³ Козенко Б. Вказ. пр.; Туполев Б. Происхождение Первой мировой войны // Новая и новейшая история. - 2002. - № 4. - С. 27 - 44.

²⁴ Там само.

²⁵ Шморгул П. Вказ. пр.

²⁶ Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження в Галичині. XIX - початок XX ст. у міжвоєнній західноукраїнській історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, - 2001. Вип. 9. - С 566 - 573.

²⁷ Там само. - С 566.

²⁸ Див.: Magocsi Paul R. Galicia: a historical survey and bibliografie guide. - Toronto, 1983. - Р. 170.

²⁹ Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 - червень 1915. - Львів, 1915. - 116 с.

³⁰ Там само. - С 2 - 4.

³¹ Там само. - С 2 - 4.

³² Там само. - С. 93.

³³ Безпосередньо теми нашого дослідження стосуються: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. 1914 - 1918. - Перша частина. - Львів, 1929. - 288 с; Друга частина. - Львів, 1929. - С. 289 - 496; Третя частина. - Львів, 1930.

³⁴ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. 1914 - 1918. - Третя часть. - Львів, 1930. - С. 772.

³⁵ Там само - С. 659.

³⁶ Там само. - С 772.

³⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 - 1918). - Ч. І. Галицька Руїна 1914 - 1917 років. - Львів, 1923. - С 37 - 42.

³⁸ Там само. - С 57.

³⁹ Там само. - С 18 - 19.

⁴⁰ Див.: Солдатенко В. Вказ.пр. — С. 181.; Онищук Я. Брідщина в часи Першої євгової війни //Львівський історичний музей. Наукові записки. . - Львів, 1994. — Вип. 2—3 — С. 157 - 172.

⁴¹ Дорошенко Д. Вказ.пр. - С 16 - 17.

МДумін О. історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914 — 1918. — Львів, 1936. - 375 с

⁴³ Там само. - С. 152 - 153.

⁴⁴ Терлецький О. Українці в Німеччині. 1915 - 1918. - Т. 1 (Історія української громади в Раштаті). - К. - Ляйпциг, 1919. - 429 с

⁴⁵ Див.: Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства (з портретами діячів). - Львів, 1935. - 78 с; Ласовський В. Генерал Тарнавський: Репортаж. - Львів, 1935. - 192 с; Маковський В. Гмінд. Табор українських збігів і виселенців у часі Першої світової війни. 1914 - 1918. - Львів, 1935; низка споминів, причинків та інших дрібніших матеріалів у часописах „Літопис Червоної Калини" та „За Державність"

⁴⁶ Талергофский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато-русским народом во время всемирной войны 1914 — 1917 гг. — Вип. 1-4. (вступну статтю до першого випуску „Галицька Голгофа" написав Ю. Яворський).

⁴⁷ Стратегический очерк войны 1914 - 1918 гг. - Ч. 1 - 7. - М.-Пг., 1918 - 1919, 1920 - 1923; книга экс-генерала царської армії А.М. Зайончковського „Мировая война 1914 - 1918" у 3-х томах (М., 1938 - 1939); Горлицкая операция. Сборник документов мировой империалистической войны на русском фронте (1914 - 1917). — М., 1941. - 408 с; History of the Great War based on official documents by direction of the Historical section of the Committee of Imperial defence. (49 томів); Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Die militärischen Operationen zu Lande. Bei. 1 - 14. - Berlin, 1925 - 1944; Österreich - Ungarns letzter Krieg 1914 - 1918. - Bd. 1 - 15. - Wien, 1930 - 1938); у Франції в 1922 - 1939 роках Історична служба генерального штабу випустила офіційну працю (22 книги опису і 57 книг документів) „Французькі армії у Великій війні" та ін.

⁴⁸ Козенко Б. Вказ.пр.

⁴⁹ Супруненко М. Боротьба за встановлення радянської влади на Україні. - К., 1951, - 56 с.

⁵⁰ Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. 36. статей. - К., 1949. - 228 с; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях. - К., 1976. - 176 с; Нариси історії КПУ. - К., 1977. - 762 с; Історія УРСР: у 8 томах, 10 кн. - Т. 4. - К., 1978; нариси усіх обласних і Київської міської партійних організацій, наприклад: Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. - Харків, 1981. - 327 с; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. - Днепропетровск, 1979. - 614 с; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. - К., 1979. - 470 с; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. - Донецк, 1978. - 502 с; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. - К., 1981. - 666 с; Очерки истории Харьковской областной партийной организации. - Харьков, 1980. - 527 с. та ін.

⁵¹ Рубцов Г.О. Боротьба більшовиків України за армію і флот (липень 1907 — березень 1917). - К., 1971. - 88 с; Акімов Ф. Організаційно-політична робота більшовиків України в армії в роки Першої світової війни (1914 - березень 1917) //УІЖ. - 1977. - № 1. - С 43 - 51.

- ⁵² Юсухно М. До питання про нелегальну більшовицьку пресу на Україні (липень 1914 - лютий 1917) // УІЖ. - 1970. - № 10. - С. 94 - 96.
- ⁵³ Варгатюк П. Більшовицькі організації України в Лютневій революції // УІЖ. - 1967. - № 2. - С. 34 - 44; Харитонов В.Л. Лютнева революція 1917 р. на Україні // УІЖ. - 1977. - № 2. - С. 29 - 38; Харитонов В.Л. Лютнева революція 1917 року на Україні. — Харків, 1966. - 259 с; Шморгул П., Корольов Б., Кравчук М. Київ в трьох революціях. - К., 1963. - 207 с; Коротенко А. Большевики Харьковщины в борьбе против царизма в период Первой мировой империалистической войны и второй революции в России (1914 — март 1917). - К., 1952. - 26 с.
- ⁵⁴ Польський Є., Шишкін П. З історії діяльності більшовиків Донбасу в роки Першої світової війни // УІЖ. — 1975. — № 9. - С. 72 - 79; Мальков О. Діяльність закордонних організацій РСДРП серед військовополонених українців у 1915 - 1917 рр. // УІЖ. - 1969. - № 3. - С. 87 - 92.
- ⁵⁵ Сидорчук М. Більшовики України в період Першої світової війни і Лютневої революції (1914 - лютий 1917). - Львів, 1966. - 296 с; див. також Калениченко А.В. Більшовики України в боротьбі проти Першої світової імперіалістичної війни (1914 - 1917). - К., 1950.
- ⁵⁶ Шморгул П. [рец. на] М.Т. Сидорчук. Більшовики України в період Першої світової війни і Лютневої революції (1914 - лютий 1917) // УІЖ. - 1967. - № 2. - С. 144 - 147.
- ⁵⁷ Варгатюк П. Більшовицькі організації України в період Першої світової війни і Лютневої революції в Росії // УІЖ. - 1984. - № 8. - С. 145.
- ⁵⁸ Там само. - С. 145 - 146.
- ⁵⁹ Це відзначив і загалом щодо радянської історіографії Ю. Писарев у статті: Новые подходы к изучению истории Первой мировой войны // Новая и новейшая история. - 1993. - № 3. - С. 49 - 50.
- ⁶⁰ Никифорова Н.Л. Большевики - организаторы и руководители стачечной борьбы рабочих Донбасса в годы империалистической войны (На примере горловской стачки 1916 г.). - М., 1951; Бардагова Л. Большевики Екатеринославщины во главе рабочего движения в годы Первой мировой войны и Февральской революции (1914 - март 1917). - К., 1952. - 22 с.
- ⁶¹ Щербина Й. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914 - 1917 рр. - К., 1963. — 368 с; Кошик А. Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции. — К., 1965. - 324 с.
- ⁶² Щербина Й. Робітничий клас України та його революційна боротьба... - С. 88 - 147.
- ⁶³ Там само. - С. 45 - 62.
- ⁶⁴ Там само. - С. 328 - 336.
- ⁶⁵ Кошик А. Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции. - К., 1965.
- ⁶⁶ Модестов В. Рабочие Донбасса в трех русских революциях. - М., 1974. - 268 с; Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетариат Харкова в трьох революціях. - Харків, 1959. - 279 с; Прийменко А. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 - февраль 1917). — К. - Донецк, 1977. - 163 с; дисертація Калпахчана С. Рабочее движение в Донбассе в годы Первой мировой войны (1914 - февраль 1917). - К., 1955; Калпахчан С. Робітничий рух у Донбасі в роки Першої світової війни // Наукові записки Луганського педінституту. - Вип. 4. — К., 1955; Кирьянов Ю. Стаечная борьба рабочих Екатеринославской губернии в годы Первой мировой войны (июль 1914 - февраль 1917) // История СССР. - 1960. - № 4; серед доповідей на 7-ій науковій сесії секції „Основні закономірності і особливості розвитку Росії в період імперіалізму” (проходила в 1964 р. і присвячувалася історії Першої світової війни) були наступні: Горякина В. Рабочее движение в Таврической губернии в годы Первой мировой войны (июль 1914 - февраль 1917); Суздальцев В. Большевики во главе рабочего движения в Харькове в годы первой мировой войны.
- ⁶⁷ Комаренко О. Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни // УІЖ. - 1989. - № 8. - С. 68 - 75; Кошик О. Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку Першої світової імперіалістичної війни // УІЖ. - 1959. - № 3. - С. 33 - 45.
- ⁶⁸ Премислер И. [рец. на:] Рабочее движение на Украине в период Первой мировой войны. Июль 1914 - февраль 1917 // УІЖ. - 1967. - № 10.
- ⁶⁹ Никифорова Л. Вказ.пр.; Стадник А, Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. - К., 1959. — 142 с; Модестов В. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции. - М., 1957. - 132 с.
- ⁷⁰ Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917. - М., 1971. - 307 с.
- ⁷¹ Лось Ф., Щербина Й. [рец. на:] Ю.Кирьянов. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 гг. // УІЖ. - 1972. - № 6. - С. 140 - 142.
- ⁷² Комаренко О. Вказ. пр. - С. 68.
- ⁷³ Там само. - С. 68 - 70.
- ⁷⁴ Щербина Й. Селянський рух в 1914 - 1916 // Історія селянства УРСР. - К., 1967. - Т. 1; Кирьянов Ю. Крестьянское движение на Украине в годы Первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962; Дорохова Л. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни // УІЖ. - 1978. - № 8. - С. 117 - 124; Михайлюк О. Більшовики України в боротьбі за селянство